

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Sądy specjalne III Rzeszy jako "sądy doraźne frontu wewnętrznego" (1933-1945)

Author: Konrad Graczyk

Citation style: Graczyk Konrad. (2019). Sądy specjalne III Rzeszy jako "sądy doraźne frontu wewnętrznego" (1933-1945). "Miscellanea Historico-Iuridica" (T. 18, z. 2 (2019), s. 165-201), DOI: 10.15290/mhi.2019.18.02.08

Uznanie autorstwa - Na tych samych warunkach - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu tak długo, jak tylko na utwory zależne będzie udzielana taka sama licencja.

Konrad Graczyk

Uniwersytet Śląski w Katowicach
Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie
e-mail: konrad.graczyk@us.edu.pl

ORCID: 0000-0002-0991-2036

DOI: 10.15290/mhi.2019.18.02.08

Sądy specjalne III Rzeszy jako „sądy doraźne frontu wewnętrznego” (1933–1945)¹

ABSTRAKT

Artykuł poświęcono teoretycznej analizie zagadnienia sądów specjalnych utworzonych w III Rzeszy¹. Omówiono ich genezę, ustrój, właściwość miejscową i rzeczową oraz postępowanie przed tymi sądami. Przedstawiono zadania stawiane przed sądami specjalnymi przez nazistowskich prawników w okresie pokoju i wojny oraz związany z nimi kontekst historyczny. W publikacji wykorzystano metodę historyczną oraz formalno-dogmatyczną. Opracowanie zostało oparte przede wszystkim na literaturze proweniencji niemieckiej oraz aktach normatywnych.

ABSTRACT

Special courts of the Third Reich as “summary courts of the internal front” (1933–1945)

The article is devoted to the theoretical analysis of special courts created in the Third Reich. Their genesis, system, and local and material jurisdiction, as well as proceedings before these courts are discussed. The tasks put before special courts by Nazi lawyers during peace and war are discussed, as well as the historical context associated with them. The study uses historical, and formal-dogmatic methods. The study is based primarily on literature of German provenance and normative acts.

Słowa kluczowe: sądy specjalne, III Rzesza, proces karny, ustrój sądów

Key words: special courts, Third Reich, criminal trial, court system

¹ Artykuł został opracowany w ramach projektu badawczego finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki, Polska (2017/27/N/HS5/00423).

1. Geneza

W poniedziałek 30 stycznia 1933 r. prezydent Rzeszy Paul von Hindenburg powierzył Adolfowi Hitlerowi, liderowi Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*), stanowisko kanclerza. Dwa dni później zarządził rozwiązanie Reichstagu, zapowiadając wybory na dzień 5 marca. W nocy z 27 na 28 lutego miał miejsce pożar Reichstagu, stanowiący początek masowych aresztowań działaczy komunistycznych, w tym posłów do Reichstagu i deputowanych parlamentów krajowych. 28 lutego rząd Rzeszy uchwalił rozporządzenie o ochronie narodu i państwa² oraz rozporządzenie o zdradzie narodu niemieckiego i zdradzieckich knowaniach³, ogłoszone jako rozporządzenia prezydenckie. Marcowe wybory przyniosły pełny sukces NSDAP – z wynikiem 43,9% (ponad 17,2 mln głosów) zdobyła 288 na 647 mandatów. Uroczysta inauguracja nowego parlamentu odbyła się 21 marca, w 62. rocznicę otwarcia przez Otto von Bismarcka pierwszego Reichstagu zjednoczonych Niemiec, w poczdamskim kościele garnizonowym, gdzie Hitler w obecności Hindenburga i generalicji złożył hołd prochom Fryderyka II. Tego samego dnia prezydent Rzeszy wydał dwa kolejne rozporządzenia: o zwalczaniu podziemnej działalności przeciw rządowi narodowego odrodzenia⁴ oraz o amnestii za czyny przestępcze popełnione w związku z rewolucją narodową⁵, rząd Rzeszy natomiast wydał rozporządzenie o utworzeniu sądów specjalnych⁶.

² *Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutz von Volk und Staat vom 28. Februar 1933* [Rozporządzenie prezydenta Rzeszy o ochronie narodu i państwa z 28 lutego 1933 r.]. RGBl. 1933, S. 83.

³ *Verordnung des Reichspräsidenten gegen Verrat am Deutschen Volke und hochverräterische Umtriebe vom 28. Februar 1933* [Rozporządzenie prezydenta Rzeszy przeciwko zdradzie narodu niemieckiego i zdradzieckim knowaniom z 28 lutego 1933 r.]. RGBl. 1933, S. 85.

⁴ *Verordnung des Reichspräsidenten zur Abwehr heimtückischer Angriffe gegen die Regierung der nationalen Erhebung vom 21. März 1933* [Rozporządzenie prezydenta Rzeszy o zwalczaniu podziemnej działalności przeciw rządowi narodowego odrodzenia z 21 marca 1933 r.]. RGBl. 1933, S. 135.

⁵ *Verordnung des Reichspräsidenten über die Gewährung von Straffreiheit vom 21. März 1933* [Rozporządzenie prezydenta Rzeszy o udzieleniu zwolnienia od kary z 21 marca 1933 r.]. RGBl. 1933, S. 134. Na podstawie tego aktu prawnego zostało uwolnionych pięciu skazanych w 1932 r. przez Sąd Specjalny w Bytomiu (*Sondergericht Beuthen*) na kary śmierci – zamienione w drodze łaski na dożywotnie ciężkie więzienie – za zabójstwo polskiego komunisty Konrada Piecucha. M. Krohn, *Die deutsche Justiz im Urteil der Nationalsozialisten 1920–1933*, Frankfurt am Main 1991, s. 173-177; F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Wrocław 1985, s. 391; idem, *Polityka hitlerowska na Śląsku w latach 1933–1945*, Wrocław 1964, s. 6-7.

⁶ *Verordnung der Reichsregierung über die Bildung von Sondergerichten vom 21. März 1933* [Rozporządzenie rządu Rzeszy o utworzeniu sądów specjalnych z 21 marca 1933 r.]. RGBl. 1933, S. 136.

Powołanie sądów specjalnych było jednym z pierwszych działań na niwie ustawodawczej nowego narodowosocjalistycznego rządu i pierwszą zmianą w dziedzinie ustroju sądów⁷.

Podstawę prawną wydanego rozporządzenia rządowego stanowiło trzecie rozporządzenie prezydenta Rzeszy o zabezpieczeniu gospodarki i finansów i o zwalczaniu politycznych ekscesów z 6 października 1931 r.⁸ Prezydent upoważnił rząd Rzeszy do utworzenia, w razie potrzeby, sądów specjalnych (*Sondergerichte*) do osądzenia określonych przestępstw. W gestii rządu pozostawiono zarówno określenie liczby sądów i ich siedzib, jak też stosowanego przez nie postępowania oraz ich właściwości. Obawy wobec utworzenia sądów specjalnych wyrażano już w momencie publikacji prezydenckiego rozporządzenia z października 1931 r., a przepis rozporządzenia zawierający (lakonicznie określoną) podstawę prawną utworzenia sądów specjalnych porównywano do komendy wojskowej⁹.

Narodowi socjaliści wykorzystali więc do utworzenia sądów specjalnych tę samą podstawę prawną co rząd Franza von Papena w 1932 r. Podobnie jak w poprzednich przypadkach twierdzono, że sądy specjalne utworzono „w najsilniejszym nawale politycznej potrzeby”. Zadanie nowych ciał sądowych – w czasie pokoju – polegało na szybkim i dosadnym wykonywaniu władzy karnej podczas politycznych napięć. Sądy specjalne miały dążyć do „ostrzeżenia wzburzonych umysłów lub ich usunięcia oraz do tego, aby machina państwowa mogła działać bez przeszkód”. W czasie wojny natomiast ich zadanie miało polegać na wspieraniu walki i ducha wojska przez zaostrzone, wojenne prawo karne. W ten sposób charakteryzował cele narodowosocjalistycznych sądów specjalnych dyrektor ministerialny w pruskim ministerstwie sprawiedliwości Wilhelm Crohne¹⁰.

Minister sprawiedliwości Rzeszy Franz Gürtner w 1935 r. jako cele sądów specjalnych wskazywał odparcie podstępnych ataków elementów antypaństwowych na państwo i partię, zabezpieczenie spokojnej i zgodnej z planem pracy twórczej narodu niemieckiego, zagwarantowanie wewnętrznego porządku prawnego oraz utrzymanie siły niemieckiej gospodarki narodowej¹¹. Natomiast kilka

7 F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego...*, s. 200-207, 383; G., s. 36; C. Bozyakali, *Das Sondergericht am Hanseatischen Oberlandesgericht. Eine Untersuchung der NS-Sondergerichte unter besonderer Berücksichtigung der Anwendung der Verordnung gegen Volksschädlinge*, Frankfurt am Main 2005, s. 55; L. Gruchmann, *Justiz im Dritten Reich 1933-1940. Anpassung und Unterwerfung in der Ära Gürtner*, München 2001, s. 946.

8 *Dritte Verordnung des Reichspräsidenten zur Sicherung von Wirtschaft und Finanzen und zur Bekämpfung politischer Ausschreitungen vom 6. Oktober 1931* [Trzecie rozporządzenie prezydenta Rzeszy o zabezpieczeniu gospodarki i finansów i o zwalczaniu politycznych ekscesów z 6 października 1931 r.]. RGBl. 1931, S. 537.

9 T. Balk, *Streik vor dem Sondergericht*, Berlin 1932, s. 8.

10 W. Crohne, *Bedeutung und Aufgaben der Sondergerichte*, „Deutsche Justiz” 1933, s. 384.

11 H. Schmidt, „Beabsichtige ich die Todesstrafe zu beantragen”. *Die nationalsozialistische Sondergerichtsbarkeit im Oberlandesgerichtsbezirk Düsseldorf 1933-1945*, Essen 1998, s. 37.

lat później, już w warunkach wojennych, sekretarz stanu w ministerstwie sprawiedliwości Rzeszy i późniejszy prezydent Trybunału Ludowego Roland Freisler charakteryzował sądy specjalne jako „wojska pancerne wymiaru sprawiedliwości” (*Panzertruppe der Rechtspflege*). W przemówieniu skierowanym do przewodniczących sądów specjalnych pod koniec października 1939 r. rozwinął tę metaforę. Sędziowie mieli wzorować się na czołgistach, działających szybko, wyszukujących nieprzyjaciela z wielkim parciem i zdolnością oraz dysponujących przesywającą pewnością zniszczenia. Sędzia miał być „politycznym żołnierzem Führera w dziedzinie prawa”¹². Koncepcję tę Freisler obwarował zastrzeżeniem, że żaden sędzia nie może twierdzić, że nie został wyposażony przez ustawodawcę w wystarczającą „siłę bojową”¹³.

Jak wynika z poglądów niemieckich prawników, sądom specjalnym nie zostało wyznaczone zadanie – zdawałoby się podstawowe – wymierzania sprawiedliwości. Sformułowanie takie nie pojawiło się w żadnym z przytoczonych komentarzy. W żadnym z nich nie odwołano się do konieczności wydania sprawiedliwego wyroku. Mimo braku zasady działania przez sąd z urzędu, lecz na wniosek prokuratury, akcentowano szybkość i wyjątkowość działania, a nade wszystko aktywność, przejawiającą się w wyszukiwaniu i eliminowaniu nieprzyjaciela. Spełnianie funkcji przez te sądy miało spowodować poprawne działanie pozostałych gałęzi państwa. Inną cechą charakterystyczną jest przenikanie do języka prawniczego terminologii wojskowej. Stanowiło to z pewnością przejaw postępującej w Niemczech militaryzacji życia codziennego, w wymiarze sprawiedliwości dawało jednak podstawy pod rozkład sądu jako niezależnej instytucji i sędziego jako podlegającego wyłącznie ustawom. Przypisywało bowiem sądowi rolę analogiczną do wojska – walki z nieprzyjacielem „na wewnętrznym froncie”. A przecież żołnierz podlegał rozkazom przełożonych.

Sądy specjalne III Rzeszy, które ze swej istoty miały być rozwiązaniem tymczasowym, nie tylko istniały aż do upadku reżimu¹⁴, ale wciąż zyskiwały na znaczeniu i wzrastała liczba powierzanych im spraw karnych. Stawały się sądami „powszechnymi” państwa stanu wyjątkowego.

2. Ustrój

Sądy specjalne orzekały w składzie trzyosobowym, składającym się z przewodniczącego (*Vorsitzender*) oraz dwóch członków, zatrudnionych w danym

¹² D. Majer, „*Fremdvölkische*” im Dritten Reich. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Rechtssetzung und Rechtspraxis in Verwaltung und Justiz unter besonderer Berücksichtigung der eingegliederten Ostgebiete und des Generalgouvernements, Boppard am Rhein 1981, s. 723.

¹³ G. Weckbecker, op. cit., s. 40.

¹⁴ J. Lahrtz, *Nationalsozialistische Sondergerichtsbarkeit in Sachsen. Das Beispiel der Verfolgung der Zeugen Jehovas in den Jahren von 1933 bis 1940*, Frankfurt am Main 2003, s. 44.

okręgu¹⁵. Miało to przyczynić się do obniżenia kosztów funkcjonowania. Wszyscy z nich musieli być sędziami zawodowymi. Funkcję przewodniczącego należało powierzyć, w miarę możliwości, sędziemu w randze dyrektora sądu krajowego (*Landgerichtsdirektor*). Miało to gwarantować objęcie przewodnictwa wyłącznie przez doświadczonych sędziów¹⁶. Na wszelki wypadek trzeba było wyznaczyć zastępstwo dla każdego członka składu o podobnych kwalifikacjach. Początkowo nominacja stanowiła kompetencję prezydium właściwego sądu krajowego (§ 4 rozporządzenia)¹⁷. To rozwiązanie uległo zmianie w 1937 r. w związku z realizacją zasady wodzostwa (*Führerprinzip*) w sądach przez likwidację prezydium i skupienie całości kompetencji w osobie prezydenta sądu krajowego¹⁸. Wyłączeniu podlegali jedynie członkowie podstawowego składu orzekającego. Zastępcy członków podstawowego składu nie mogli się wyłączyć (§ 8 rozporządzenia). Organem oskarżycielskim przy sądzie specjalnym była prokuratura przy sądzie krajowym, w którego okręgu mieściła się siedziba sądu specjalnego¹⁹. Implikowało to, że funkcje oskarżycielskie przy sądzie specjalnym pełnili urzędnicy prokuratury (*Beamten der Staatsanwaltschaft*) posiadający kwalifikacje wymagane do zajmowania stanowiska sędziego, wskazywani przez krajową administrację wymiaru sprawiedliwości (§ 5 rozporządzenia). W tym względzie w niedługim czasie nastąpiła zmiana podmiotu decyzyjnego, co stanowiło konsekwencję przeprowadzanego szeroko „ujednoclenia” (*Gleichschaltung*) krajów z Rzeszą. Początkowo odbierano poszczególne kompetencje rządowi krajowym i ich ministrom, a ostatecznie – pod koniec 1934 r. – zlikwidowano resorty sprawiedliwości we wszystkich krajach związkowych. Ich kompetencje przejął minister sprawiedliwości Rzeszy²⁰, a zatem od tego momentu to on wyznaczał przedstawicieli prokuratury przy sądzie specjalnym.

Mimo że treść rozporządzenia nie zawierała sugestii tego rodzaju, w rzeczywistości poszukiwano sędziów politycznie zaufanych, odpowiadających oczekiwaniom nowej władzy. Dopiero po pewnym czasie zinstytucjonalizowano proces naboru przez nałożenie na organ nominujący obowiązku przeprowadzenia szerokich konsultacji kandydatów. Składały się na nie opinie okręgowego

¹⁵ Z czasem ze względu na problemy kadrowe zrezygnowano z wymogu, aby sędziowie byli zatrudnieni w danym okręgu sądowym, co umożliwiło powoływanie do sądów specjalnych sędziów pomocniczych. F. Grau, K. Krug, O. Rietzsch, *Deutsches Strafrecht. Erläuterungen zu den seit dem 1.9.1939 ergangenen strafrechtlichen und strafverfahrensrechtlichen Vorschriften*, t. 1, Berlin 1943, s. 467.

¹⁶ G. Weckbecker, op. cit., s. 40-41.

¹⁷ Prezydium sądu krajowego składało się z prezydenta, dyrektora oraz sędziego sądu krajowego z najdłuższym stażem służby. Jeżeli nie było obsadzone stanowisko dyrektora, jego miejsce w prezydium zajmował kolejny sędzia najstarszy stażem służby. Ibidem, s. 40.

¹⁸ A. Schwarz, *Rechtsprechung durch Sondergerichte. Zur Theorie und Praxis im Nationalsozialismus am Beispiel des Sondergerichts Berlin*, Aachen 1992, s. 28.

¹⁹ A. Konieczny, *Pod rządami wojennego prawa karnego Trzeciej Rzeszy. Górny Śląsk 1939–1945*, Warszawa–Wrocław 1972, s. 167.

²⁰ F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego...*, s. 383-384.

kierownictwa (*Gauleitung*) NSDAP oraz informacje uzyskane ze związku narodowosocjalistycznych niemieckich prawników. Wypowiedzieć się mogli również miejscowi komendanci SA i SS²¹.

Rozporządzenie o środkach w dziedzinie ustroju sądów i wymiaru sprawiedliwości z 1 września 1939 r.²² przedstawiało niemieckie sądownictwo na tory wojenne, zwiększając jego skuteczność i operatywność. W odniesieniu do sądów specjalnych ten akt prawny dopuszczał możliwość mianowania członkiem sądu specjalnego asesora sądowego jako „sędziego pomocniczego”, a także ułatwiał tworzenie, przenoszenie i likwidację sądów²³. Należy przypuszczać, że poszerzenie możliwości obsady sądów specjalnych było spowodowane trudnościami kadrowymi, z jakimi zmagał się wówczas i w latach następnych niemiecki wymiar sprawiedliwości, wynikającymi przede wszystkim z tworzenia nowych sądów w miarę ekspansji oraz powoływania pracowników sądownictwa do wojska. Owe trudności wraz ze wzrastającą liczbą spraw spowodowały dopuszczenie w 1942 r. do orzekania w składzie jednoosobowym²⁴, przez samego przewodniczącego lub jego zastępcę, w sprawach nieskomplikowanych²⁵ i za zgodą prokuratora²⁶.

W 1940 r. zmieniono organ mianujący członków sądów specjalnych na prezydenta wyższego sądu krajowego²⁷. Miało to przyczynić się do wyboru wyłącznie „politycznie poprawnych” sędziów²⁸.

Na początku września 1939 r. upoważniono ministra sprawiedliwości Rzeszy do ustanawiania sądów specjalnych na niższym poziomie, tj. w okręgach sądów krajowych²⁹.

Rozporządzenie z 1933 r. nie zawierało wielu przepisów ustrojowych. Odniesienie jego treści do rozwiązań ustawy o ustroju sądów z 1877 r. prowadzi do wniosku, że w rozporządzeniu powstał jedynie zarys owego ustroju. Nie przewidziano przykładowo podziału wewnętrznego sądu na izby czy wydziały.

²¹ H. Schmidt, op. cit., s. 31-32.

²² *Verordnung der Reichsregierung über Maßnahmen auf dem Gebiet der Gerichtsverfassung und der Rechtspflege vom 1. September 1939*. RGBl. 1939, S. 1658.

²³ A. Konieczny, op. cit., s. 42; G. Weckbecker, op. cit., s. 41. Korzystając z tych uproszczeń minister sprawiedliwości Rzeszy zarządzeniem w 1941 r. utworzył Wyższy Sąd Krajowy w Katowicach, zaś w następnym roku Sąd Specjalny w Bielsku (*Sondergericht Bielitz*).

²⁴ *Art. 4 der Verordnung zur weiteren Vereinfachung der Strafrechtspflege vom 13. August 1942* [Art. 4 rozporządzenia o dalszym uproszczeniu karnego wymiaru sprawiedliwości z 13 sierpnia 1942 r.]. RGBl. 1942, S. 508.

²⁵ A. Konieczny, op. cit., s. 166-167, 176.

²⁶ H. Schmidt, op. cit., s. 60.

²⁷ *Verordnung der Reichsregierung über die Zuständigkeit der Strafgerichte, die Sondergerichte und sonstige strafverfahrensrechtliche Vorschriften vom 21. Februar 1940* [Rozporządzenie rządu Rzeszy o właściwości sądów karnych, sądów specjalnych i o innych przepisach karnoprocesowych z 21 lutego 1940 r.]. RGBl. 1940, S. 405.

²⁸ H. Schmidt, op. cit., s. 31.

²⁹ A. Konieczny, op. cit., s. 164.

W sądach specjalnych, ze względu na modyfikacje procedury karnej przed tymi organami, nie występowało stanowisko sędziego śledczego (*Untersuchungsrichter*). Rozporządzenie niewiele mówiło o nadzorze administracyjnym: nie wymieniało stanowiska prezydenta sądu specjalnego (prezesa) ani prezydium sądu specjalnego.

Ponieważ sądy specjalne (oraz prokuratury przy nich) zostały utworzone jako sądy krajów związkowych (a nie Rzeszy), początkowo nadzór nad nimi stanowił kompetencję krajów, wykonywaną przy pomocy krajowych resortów sprawiedliwości. Zostało to odnotowane również w przepisach rozporządzenia z 21 marca 1933 r. dotyczących nominacji kadr. Jak już zasygnalizowano, ujednoczenie administracji wymiaru sprawiedliwości przez likwidację odrębności instytucjonalnej poszczególnych krajów skutkowało także w sferze nadzoru nad sądami i prokuratorami. W 1935 r. takim organem nadzorczym stało się ministerstwo sprawiedliwości. Zaowocowało to stopniowym ograniczeniem samorządu sądów. Tendencja ta czyli apogeum oznaczające całkowite usunięcie samorządności osiągnęła na podstawie ustawy o podziale czynności w sądach z 1937 r.³⁰ Zgodnie z § 3 tej ustawy ustalenie podziału czynności w sądzie specjalnym było kompetencją prezydenta wyższego sądu krajowego, zamiast dotychczasowego prezydium sądu krajowego³¹. Usunięcie samorządności oznaczało wprowadzenie zasady wodzostwa w całym sądownictwie³².

3. Właściwość miejscowa

Właściwość miejscowa sądów specjalnych została skonstruowana szerzej niż sądów powszechnych. O ile bowiem właściwość sądu powszechnego wynikała z miejsca popełnienia przestępstwa lub miejsca zamieszkania sprawcy, o tyle w przypadku sądów specjalnych można było ustalić ją również opierając się na miejscu ujęcia oraz miejscu aresztowania. Zasadniczo więc właściwość miejscową zakreślono szeroko i elastycznie, choć nie było to rozwiązanie nowe – funkcjonowało już na gruncie rozporządzeń nadzwyczajnych z 1920 r. Później do tych przesłanek dodano także miejsce osadzenia w areszcie ochronnym (*Schutzhaft*)³³.

Zgodnie z § 1 rozporządzenia rządu Rzeszy o utworzeniu sądów specjalnych z 21 marca 1933 r. sąd specjalny należało utworzyć w każdym okręgu wyższego sądu krajowego. Sądy specjalne znajdowały się na etacie landów, a wyznaczenie ich siedzib leżało w kompetencji krajowej administracji wymiaru sprawiedliwości.

³⁰ *Gesetz über die Geschäftsverteilung bei den Gerichten vom 24. November 1937* [Ustawa o podziale czynności w sądach z 24 listopada 1937 r.]. RGBl. 1937, S. 1286.

³¹ C. Bozyakali, op. cit., s. 87; C. Oehler, *Die Rechtsprechung des Sondergerichts Mannheim 1933–1945*, Berlin 1997, s. 51–52.

³² F. Neumann, *Behemot. Narodowy socjalizm – ustrój i funkcjonowanie 1933–1944*, Warszawa 2016, s. 523.

³³ G. Weckbecker, op. cit., s. 55.

W 1933 r., zgodnie z treścią rozporządzenia, w każdym okręgu wyższego sądu krajowego powołano sąd specjalny. Proporcja ta skutkowałą utworzeniem 26 sądów specjalnych. W 16 przypadkach siedziba wyższego sądu krajowego pokrywała się z siedzibą sądu specjalnego: Bamberg, Berlin (w tym przypadku był to *Kammergericht*, a nie wyższy sąd krajowy), Brunszwik, Darmstadt, Drezno, Düsseldorf, Frankfurt nad Menem, Hamburg, Kassel, Kolonia, Królewiec, Monachium, Oldenburg, Szczecin, Stuttgart i Wrocław. W pozostałych przypadkach wyznaczono inne miasta: dla Wyższego Sądu Krajowego w Celle – Hanower, dla Wyższego Sądu Krajowego w Hamm – Essen, dla Wyższego Sądu Krajowego w Jenie – Weimar, dla Wyższego Sądu Krajowego w Karlsruhe – Mannheim, dla Wyższego Sądu Krajowego w Kilonii – Altonę, dla Wyższego Sądu Krajowego w Kwidzynie – Elbląg, dla Wyższego Sądu Krajowego w Naumburgu – Halle, dla Wyższego Sądu Krajowego w Norymberdze – Norymbergę-Fürth, dla Wyższego Sądu Krajowego w Rostocku – Schwerin, dla Wyższego Sądu Krajowego w Zweibrücken – Saarbrücken. Wszystkie z tych miast były jednak siedzibą sądów krajowych³⁴.

Pod koniec 1935 r. istniało w Niemczech 27 sądów specjalnych. Utworzono Sąd Specjalny we Frankenthal w związku z ustaleniem Saarbrücken jako siedziby sądu specjalnego właściwego dla obszaru Zagłębia Saary. Przeniesiono także siedziby dwóch sądów specjalnych: z Essen do Dortmundu oraz z Drezna do Freiberga.

Zwiększenie liczby sądów specjalnych było wypadkową prowadzonej przez Rzeszę agresywnej polityki zagranicznej i – jak słusznie wskazał Alfred Konieczny³⁵ – w pierwszym okresie wynikało z pokojowych aneksji, zaś w drugim z wojennych podbojów. W ramach pierwszego etapu wprowadzono niemieckie sądy, w tym sądy specjalne, do Zagłębia Saary w 1936 r., w 1938 r. na teren Austrii oraz do Sudetenlandu, a w marcu 1939 r. do Protektoratu Czech i Moraw. Jednocześnie zagęszczano nasycenie obszaru Rzeszy sądami specjalnymi. Następnie utworzono je na terenach okupowanych przez Niemcy, przede wszystkim w Polsce, oraz na terenach zajętych przez wojska niemieckie po 22 czerwca 1941 r., np. na Litwie i Łotwie, w Estonii i ZSRR, a także w Jugosławii. Odnotować należy również – w niewielkiej liczbie – obecność niemieckich sądów specjalnych na terenie północnych Włoch oraz wschodniej Francji.

W 1940 r. liczba sądów specjalnych na terenie państwa niemieckiego wzrosła do 55³⁶. W stosunku do poprzedniego stanu zlikwidowano sądy w Altonie, Frankenthal oraz Freibergu. Utworzono natomiast sądy specjalne z siedzibą

³⁴ M. Fürst, *Reformen im politischen Strafrecht in der Zeit des Dritten Reiches unter besonderer Berücksichtigung der Sondergerichte für politische Strafsachen und deren Arbeit*, Augsburg 1990, s. 79.

³⁵ A. Konieczny, op. cit., s. 164.

³⁶ *Allgemeinverfügung des Reichsjustizministers vom 11. März 1940* [Zarządzenie ogólne ministra sprawiedliwości Rzeszy z 11 marca 1940 r.], „Deutsche Justiz” 1940, s. 323.

w Bytomiu–Katowicach, Opolu, Bydgoszczy, Gdańsku, Dreźnie, Lipsku, Grazu, Klagenfurcie, Leoben, Bremie, Essen, Feldkirch, Innsbrucku, Salzburgu, Kilonii, Ciechanowie, Litomierzycach, Opawie, Linzu, Pile, Magdeburgu, Inowrocławiu, Kaliszu, Łodzi, Poznaniu, Brnie, Pradze, Wiedniu, Krems, Sankt Pölten i Znojmie. Spośród 55 sądów specjalnych istniejących w 1940 r., na terenie dawnego państwa austriackiego znajdowało się ich 10, na terenie państwa polskiego i Wolnego Miasta Gdańska 8, natomiast na terenie dawnej Czechosłowacji (na terenach czeskich) 5.

Można by przypuszczać, że stwierdzenie ogólnej liczby istniejących w latach 1933–1945 sądów specjalnych nie będzie nastęrczać trudności. Jednak wyliczenia poszczególnych autorów różnią się i to znacząco. Leksykon historii Niemiec podaje, że w czasie wojny na terenie Niemiec i obszarach anektowanych do Rzeszy istniały 92 sądy specjalne³⁷. Natomiast zdaniem Ludwiga Nestlera, który zaznaczył, że nie są to dane ostateczne, istniało nie mniej niż 151 sądów specjalnych, w tym 104 na terenie Niemiec, 6 w Protektoracie Czech i Moraw, 19 na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy, 10 na terenie Generalnego Gubernatorstwa i 12 na terytorium sowieckim³⁸. Niestety w pracach tych nie zamieszczono wykazu sądów specjalnych, co uniemożliwia porównanie obliczeń.

W latach sześćdziesiątych prowadzono w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i Niemieckiej Republice Demokratycznej prace dotyczące sądów specjalnych, w szczególności ich obsady kadrowej oraz dalszych losów niemieckich prawników. W 1969 r. archiwiści niemieccy sporządzili alfabetyczną listę miejscowości, w których działał sąd specjalny. Niestety, nie opatrzono jej wyjaśnieniem co do sposobu sporządzenia. Zawiera ona 224 pozycje³⁹.

4. Właściwość rzeczowa

O ile właściwość miejscowa zasadniczo nie ulegała zmianom (poza rozszerzeniem o miejsce odbywania aresztu ochronnego), o tyle właściwość rzeczowa,

³⁷ *Sachwörterbuch der Geschichte Deutschlands und der deutschen Arbeiterbewegung*, red. H. Bartel i in., t. 2, Berlin 1970, s. 484–485. Definicja prezentowana w leksykonie odzwierciedla popularny i przyjmowany *a priori* pogląd, że sądy specjalne orzekały prawie wyłącznie karę śmierci. Nie znajduje to jednak potwierdzenia w pracach naukowych poświęconych poszczególnym sądom. Natomiast liczbę osób skazanych na karę śmierci przez sądy specjalne oszacowano na ponad 30 tys.

³⁸ L. Nestler, *Zum Aufbau und zur Tätigkeit der faschistischen Sondergerichte in den zeitweilig okkupierten Gebieten Polens*, „Jahrbuch für Geschichte” 1974, s. 585.

³⁹ Bundesarchiv Berlin (Archiwum Federalne w Berlinie-Dahlem), DOI Ministerium des Innern [Ministerstwo Spraw Wewnętrznych]/32093, *Vorläufige Aufstellung der Sondergerichte vom 1. Oktober 1969* [Tymczasowe zestawienie sądów specjalnych z 1 października 1969 r.]. Lista ta nie jest pełna (nie obejmuje np. Lipska, w którym miał swoją siedzibę sąd specjalny) i najprawdopodobniej obejmuje również te miejscowości, w których sądy specjalne działały na sesjach wyjazdowych (w tym aspekcie jednak lista pomija np. Królewską Hutę, Tarnowskie Góry, Zabrze-Mikulczyce i Sosnowiec, w których Sąd Specjalny w Katowicach orzekał na sesjach wyjazdowych). Lista ta nie jest więc treściowo tożsama z listą utworzonych w latach 1933–1945 sądów specjalnych, lecz obszerniejsza.

podobnie jak liczba sądów specjalnych, zmieniała się i to znacznie. Zmiany te polegały na rozszerzaniu kognicji.

Właściwość rzeczowa sądów specjalnych została określona w akcie prawnym je ustanawiającym, tj. w rozporządzeniu z 21 marca 1933 r. § 2 rozporządzenia stanowił, że do właściwości sądów specjalnych należą zbrodnie i występki określone w rozporządzeniu prezydenta Rzeszy o ochronie narodu i państwa z 21 marca 1933 r. oraz w rozporządzeniu prezydenta Rzeszy o zwalczaniu podziemnej działalności przeciw rządowi narodowego odrodzenia z 21 marca 1933 r., o ile nie była co do nich uzasadniona właściwość Sądu Rzeszy lub wyższych sądów krajowych (a od 1934 r. także Trybunału Ludowego – po jego ustanowieniu).

Rozporządzenie o ochronie narodu i państwa w § 4 penalizowało czyn polegający na działaniu wbrew zarządzeniom najwyższych władz krajowych lub organów im podporządkowanych lub rządu Rzeszy, wydawanym w celu wykonania rozporządzenia, nawoływaniu do takiego działania lub podżeganiu do niego; § 5 rozporządzenia groził karą śmierci za czyny zagrożone w kodeksie karnym dożywotnim ciężkim więzieniem: za zdradę stanu, otrucie, podpalenie, eksplozję, doprowadzenie do powodzi, uszkodzenie urządzeń kolejowych. Zaostrzono także odpowiedzialność karną za wszystkie postacie zjawiskowe czynu polegającego na zamachu na prezydenta Rzeszy, członka lub komisarza rządu Rzeszy lub rządu krajowego, za popełnienie z użyciem broni lub wspólnie i w porozumieniu z osobą uzbrojoną kwalifikowanego rozruchu (*schwerer Aufruhr*) lub kwalifikowanego naruszenia spokoju publicznego (*schwerer Landfriedensbruch*), a także za pozbawienie wolności, jeżeli zostało popełnione z zamiarem wykorzystania pozbawionego wolności jako zakładnika w walkach politycznych.

Rozporządzenie o ochronie narodu i państwa wykazuje dwie cechy charakterystyczne niemieckiego prawa karnego z lat 1933–1945. Po pierwsze, zaostrzenie odpowiedzialności karnej – z karą śmierci łącznie. Po drugie, operowanie klauzulami generalnymi, a więc unikanie (względnie osłabianie) fundamentalnej zasady określoności w prawie karnym. § 4 rozporządzenia wiązał bowiem odpowiedzialność karną za czyny, których znamiona ustawowe nie zostały zdefiniowane, a miały być uzależnione od aktu prawnego władzy wykonawczej, działającego na podstawie rozporządzenia i w celu jego realizacji. W ten sposób w ręce przedstawicieli władzy wykonawczej została złożona możliwość nieograniczonego kreowania stanów faktycznych⁴⁰ podlegających ściganiu na podstawie rozporządzenia przez sądy specjalne. Na tej podstawie prawnej podejmowano środki służące „przywróceniu bezpieczeństwa i porządku publicznego”, obejmujące np. wykreoczenia przeciw decyzji o delegalizacji międzynarodowego zrzeszenia bibliistów⁴¹.

⁴⁰ C. Bozyakali, op. cit., k. 91; C. Oehler, op. cit., s. 41.

⁴¹ G. Weckbecker, op. cit., s. 49; G. Hacke, *Die Zeugen Jehovas im Dritten Reich und in der DDR*, Göttingen 2011, s. 40-54, 112.

Drugi z aktów prawnych obejmujących właściwość rzeczową sądów specjalnych – rozporządzenie prezydenta Rzeszy o zwalczaniu podziemnej działalności przeciw rządowi narodowego odrodzenia – w istocie udzielał ochrony prawno-karnej NSDAP i jej wizerunkowi, a także autorytetowi Rzeszy, kraju związkowego, rządu Rzeszy oraz rządu krajowego, a także organizacjom wspierającym te rządy. Rozporządzenie penalizowało nieuprawnione posiadanie mundurów\ związku wspierającego rząd Rzeszy, nieuprawnione noszenie takiego mundurów a także odznaki członkostwa związku, nieuprawnione noszenie takiego mundurów lub odznaki przy popełnieniu przestępstwa przeciwko osobom lub mieniu, umyślne wysuwanie lub szerzenie nieprawdziwych lub przeinaczonych twierdzeń nadających się do podważania pomyślności Rzeszy lub kraju związkowego lub autorytetu rządu Rzeszy lub rządu krajowego lub wspierających te rządy partii lub związków (tzw. szeptanki). Rozporządzenie to zostało uchylone pod koniec 1934 r., a w istocie zastąpione przez ustawę przeciwko podziemnym atakom na państwo i partię i o ochronie mundurów partyjnych⁴². Treść rozporządzenia w przeważającej części znalazła się bowiem w nowej ustawie. Ponadto, w ustawie penalizacją objęto zarobkowy obrót (produktowanie, trzymanie na składzie, oferowanie i wprowadzanie do obrotu) mundurami i ich częściami, sztandarami lub odznakami NSDAP bez zezwolenia. Właściwość sądów specjalnych w stosunku do czynów z ustawy przeciwko podziemnym atakom na państwo i partię i o ochronie mundurów partyjnych ustalono rozporządzeniem o właściwości sądów specjalnych z 20 grudnia 1934 r.⁴³, z tradycyjnym zastrzeżeniem braku uzasadnienia właściwości Trybunału Ludowego lub wyższych sądów krajowych.

Nie ulega wątpliwości, że oba rozporządzenia, stanowiące punkt wyjścia budowy kognicji sądów specjalnych, miały polityczny charakter. Nie tylko stanowiły środki oddziaływania na społeczeństwo i opozycyjnych działaczy (politycznych, związkowych), mające ugruntować władzę narodowych socjalistów, ale wyraźnie chroniły jedną partię polityczną poprzez ściganie osób i czynów narażających jej wizerunek na szwank.

Już na początku kwietnia 1933 r. nastąpił rozrost właściwości rzeczowej zgodnie z § 2 ustawy o obronie przed politycznymi aktami przemocy⁴⁴. Przepis ten rozszerzał kognicję sądów specjalnych o określone czyny z kodeksu karnego, za które § 1 tej ustawy przewidywał surowszą odpowiedzialność karną (podpalenie, wysadzenie, otrucie, spowodowanie powodzi, uszkodzenie urządzeń

⁴² *Gesetz gegen heimtückische Angriffe auf Staat und Partei und zum Schutz der Parteiuniformen vom 20. Dezember 1934* [Ustawa przeciwko podziemnym atakom na państwo i partię i o ochronie mundurów partyjnych z 20 grudnia 1934 r.]. RGBl. 1934, S. 1269.

⁴³ *Verordnung der Reichsregierung über die Zuständigkeit der Sondergerichte vom 20. Dezember 1934* [Rozporządzenie rządu Rzeszy o właściwości sądów specjalnych z 20 grudnia 1934 r.]. RGBl. 1935, S. 4.

⁴⁴ *Gesetz zur Abwehr politischer Gewalttaten vom 4. April 1933* [Ustawa o obronie przed politycznymi aktami przemocy z 4 kwietnia 1933 r.]. RGBl. 1933, S. 162.

kolejowych), a także z ustawy przeciwko przestępczemu i niebezpiecznemu dla ogółu użyciu materiałów wybuchowych⁴⁵.

Do tego momentu właściwość rzeczowa sądów specjalnych – nie licząc wyjątku, gdy dany czyn mieścił się jednocześnie w kognicji Sądu Rzeszy, Trybunału Ludowego lub wyższych sądów krajowych – miała charakter wyłączny. Rozporządzenie o utworzeniu sądów specjalnych z 21 marca 1933 r. nie zawierało bowiem klauzuli upoważniającej prokuraturę do odstąpienia od wniesienia sprawy np. gdy postępowania nie można było szybko ukończyć lub było to niecelowe z innych powodów. Ten stan rzeczy jednak szybko uległ zmianie, skoro już w maju 1933 r. dokonano nowelizacji przez dodanie przepisu, zgodnie z którym organ oskarżycielski w przypadkach o mniejszym znaczeniu dla utrzymania porządku publicznego lub bezpieczeństwa państwowego lub przy młodocianych sprawcach mógł skierować sprawę do rozpatrzenia w postępowaniu zwyczajnym⁴⁶.

W tym samym roku skierowano do rozpoznania przez sądy specjalne czyny z ustawy o zdradzie niemieckiej gospodarki narodowej⁴⁷, polegające na niespełnieniu obowiązku zgłoszenia zagranicznych majątków i dewiz o wartości powyżej 200 marek, oraz czyny z ustawy o zagwarantowaniu porządku prawnego⁴⁸. Ostatnia ustawa penalizowała wszystkie postacie zjawiskowe zabójstwa popełnionego z pobudek politycznych lub w związku z urzędową lub służbową działalnością ofiary, jeżeli był nią sędzia, prokurator, funkcjonariusz policji, żołnierz Wehrmachtu, członek SA, SS, Stahlhelmu, niemieckiego związku sportu powietrznego (*Deutsche Luftsportverband*) oraz urzędnika NSDAP (*Amtswalter*). Na gruncie tej ustawy zrównano więc prawnokarny status urzędnika państwowego z urzędnikiem NSDAP. Taką samą ochroną objęto ławników, przysięgłych, świadków i biegłych w związku z ich występowaniem w sądzie. Druga grupa czynów dotyczyła tzw. nielegalnych kontaktów z zagranicą i obejmowała wytwarzanie, kolportowanie i przygotowywanie do kolportażu druków o zdradzieckiej treści zagranicą i ich przemykanie lub kolportowanie takich pism w kraju⁴⁹.

W 1935 r. dokonano zmiany rozporządzenia o właściwości sądów specjalnych z 20 grudnia 1934 r. przez dodanie do kognicji sądów zbrodni i występów określonych w § 134b StGB, penalizujących publiczne znieważanie lub

45 *Gesetz gegen den verbrecherischen und gemeingefährlichen Gebrauch von Sprengstoffen vom 9. Juni 1884* [Ustawa przeciwko przestępczemu i niebezpiecznemu dla ogółu użyciu materiałów wybuchowych z 9 czerwca 1884 r.]. RGBl. 1884, S. 61.

46 *Verordnung der Reichsregierung über die Zuständigkeit der Sondergerichte vom 6. Mai 1933* [Rozporządzenie rządu Rzeszy o właściwości sądów specjalnych z 6 maja 1933 r.]. RGBl. 1933, S. 259.

47 *Gesetz gegen Verrat der Deutschen Volkswirtschaft vom 12. Juni 1933* [Ustawa o zdradzie niemieckiej gospodarki narodowej z 12 czerwca 1933 r.]. RGBl. 1933, S. 360.

48 *Gesetz zur Gewährleistung des Rechtsfriedens vom 13. Oktober 1933* [Ustawa o zagwarantowaniu porządku prawnego z 13 października 1933 r.]. RGBl. 1933, S. 723.

49 G. Weckbecker, op. cit., s. 50-51.

zniesławianie NSDAP, jej struktur, znaków, sztandarów, odznak i odznaczeń, również z zastrzeżeniem braku uzasadnienia właściwości Trybunału Ludowego lub wyższych sądów krajowych⁵⁰. Nieco później w ten sam sposób wprowadzono we właściwość sądów specjalnych § 134a StGB, dotyczący publicznego znieważania lub zniesławiania Rzeszy, jej krajów, ich konstytucji, ich barw lub flag oraz Wehrmachtu⁵¹.

Powyższe zmiany we właściwości rzeczowej sądów specjalnych od ich ustanowienia w 1933 r. aż do 1938 r. są określane w literaturze jako tzw. pierwsza faza⁵². Można scharakteryzować ją jako odpowiadającą idei wyjątkowości ze względu na stosunkowo niewielką liczbę czynów podpadających pod właściwość sądów specjalnych. Ulegała ona co prawda kilkukrotnym zmianom od pierwszego skonstruowania kognicji w 1933 r. – co już w tym miejscu odróżnia narodowosocjalistyczne sądy specjalne od ich poprzedników z lat 1919–1932 – ale nadal pozostawała w ramach stosunkowo wąskiego wycinka polityki karnej. Ze względu na konstrukcję właściwości – obejmowane przez nią typy czynów zabronionych – trzeba w ówczesnym stanie prawnym określić sądy specjalne jako orzekające wyłącznie w sprawach politycznych. Poddane ich orzecznictwu sprawy – aż do 1938 r. – nie miały charakteru kryminalnego ani gospodarczego. Kolejna cecha to stosunkowo precyzyjne rozgraniczenie kompetencji pomiędzy sądami specjalnymi i powszechnymi. Mimo kilku zmian właściwości na przestrzeni pięciu lat, uregulowanie kompetencji sądów specjalnych było jasne i przejrzyste. Wreszcie należy podkreślić, że uelastycznienie wyłącznej właściwości sądów specjalnych, dokonane w maju 1933 r. miało charakter negatywny, a nie pozytywny. Pozwalało bowiem nie na skierowanie do sądu specjalnego zamiast powszechnego pewnych kategorii spraw, lecz odwrotnie: prokuratura mogła zrezygnować z „postępowania specjalnego” na rzecz trybu zwyczajnego przed sądem powszechnym. Warto zwrócić uwagę na kierunek tego uelastycznienia, zwłaszcza w kontekście zmian przeprowadzonych pod koniec 1938 r.

Drugą fazę, będącą fazą wojenną, wyznacza rozporządzenie o rozszerzeniu właściwości sądów specjalnych z 20 listopada 1938 r.⁵³ Ten akt prawny zapoczątkował proces, który chyba można określić mianem upowszechnienia sądów specjalnych. Był to pierwszy przejaw decyzji politycznej o charakterze strategicznym – rozciągnięcia orzecznictwa sądów specjalnych także na przestępczość po-

⁵⁰ *Verordnung der Reichsregierung über die Zuständigkeit der Sondergerichte vom 24. September 1934* [Rozporządzenie rządu Rzeszy o właściwości sądów specjalnych z 24 września 1934 r.]. RGBl. 1934, S. 1179.

⁵¹ *Verordnung der Reichsregierung über die Zuständigkeit der Sondergerichte vom 5. Februar 1936* [Rozporządzenie rządu Rzeszy o właściwości sądów specjalnych z 5 lutego 1936 r.]. RGBl. 1936, S. 97.

⁵² C. Bozyakali, op. cit., s. 90.

⁵³ *Verordnung über die Erweiterung der Zuständigkeit der Sondergerichte vom 20. November 1938* [Rozporządzenie o rozszerzeniu właściwości sądów specjalnych z 20 listopada 1938 r.]. RGBl. 1938, S. 1632.

wszechną⁵⁴. Artykuł 1 rozporządzenia umożliwił prokuraturze wniesienie aktu oskarżenia do sądu specjalnego przy zbrodni⁵⁵ należącej do właściwości sądu przysięgłych lub niższego, jeżeli była zdania, że ze względu na ciężar lub naganność czynu albo wywołane w opinii publicznej wzburzenie zasadne jest natychmiastowe orzeczenie przez sąd specjalny. Przepis ten umożliwił wniesienie aktu oskarżenia w sprawach według obowiązujących przepisów należących do właściwości sądów obwodowych oraz krajowych przed sądy specjalne. Przesłanka owej modyfikacji została zakreślona elastycznie, z użyciem klauzul generalnych, a to z odwołaniem do naganności lub ciężaru czynu oraz wzburzenia opinii publicznej. Minister sprawiedliwości w swoich wytycznych konkretyzował owe klauzule wskazując, że chodzi w istocie o takie zbrodnie, które są szczególnie ciężkie i szczególnie naganne, albo które doprowadziły do wzburzenia ludności. Jak dodał – w takich sytuacjach należało oskarżać przed sądem specjalnym, jeżeli nieuchronna zwłoka poprzez osądzenie w postępowaniu zwyczajnym stawała się niepożądana⁵⁶. Nadto minister preferował kierowanie do sądów specjalnych spraw nieskomplikowanych pod względem dowodowym, w których sprawca przyznał się lub dowody były oczywiste⁵⁷.

Na początku czerwca 1939 r. do właściwości sądów specjalnych, jednak jedynie na nieco ponad rok⁵⁸, dodano naruszenia przepisów rozporządzenia o karach i postępowaniu karnym przy działaniach wbrew przepisom o cenach⁵⁹. Czyny zabronione rozporządzeniem polegały na umyślnym lub nieumyślnym naruszaniu przepisów wydawanych przez komisarza Rzeszy ds. kształtowania cen lub podległe mu organy.

W ramach drugiej fazy (wojennej), trwającej do 1945 r. włącznie, właściwość rzeczowa sądów specjalnych osiągnęła największy zakres. Doprowadzono do tego z wykorzystaniem dwóch metod: przez dalsze uelastycznianie możli-

54 C. Bozyakali, op. cit., s. 93; L. Herbst, *Das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945. Die Entfesselung der Gewalt: Rassismus und Krieg*, Frankfurt am Main 1996, s. 269. W czasie wojny sądy specjalne stały się najważniejszym pionem sądownictwa karnego. D. Majer, „Narodowo obcy” w Trzeciej Rzeszy. Przyczynki do narodowo-socjalistycznego ustawodawstwa i praktyki prawniczej w administracji i wymiarze sprawiedliwości ze szczególnym uwzględnieniem ziem wcielonych do Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa, Warszawa 1989, s. 216.

55 StGB znał podział czynów zabronionych na wykroczenia (*Übertretungen*) i przestępstwa (*Straftaten*) oraz podział przestępstw na zbrodnie (*Verbrechen*) i występki (*Vergehen*). Zgodnie z przepisem § 1 StGB zbrodnią był czyn zagrożony karą śmierci, ciężkiego więzienia lub karą twierdzy powyżej 5 lat. Ten sam przepis występki określał jako czyn zagrożony karą twierdzy do 5 lat, karą więzienia albo karą grzywny powyżej 150 marek. Wykroczeniem był zaś czyn zagrożony karą aresztu lub grzywny do 150 marek.

56 C. Bozyakali, op. cit., s. 94.

57 H. Schmidt, op. cit., s. 43.

58 Ibidem, s. 45.

59 *Verordnung über Strafen und Strafverfahren bei Zuwiderhandlungen gegen Preisvorschriften vom 3. Juni 1939* [Rozporządzenie o karze i postępowaniu karnym przy działaniach wbrew przepisom o cenach z 3 czerwca 1939 r.]. RGBl. 1939, S. 999.

wości wniesienia przez prokuraturę aktu oskarżenia oraz poprzez penalizację nowych czynów przy oznaczeniu właściwości sądów specjalnych, także wyłącznej. Zmiany w tym względzie dokonywały się na trzech płaszczyznach: nowości w materialnym prawie karnym, zmian i przesunięcia akcentów w prawie karnym procesowym oraz „środków kierowniczych” (*Lenkungsmaßnahmen*). Te ostatnie obejmowały rozbudowany obowiązek sprawozdawczy wobec ministerstwa sprawiedliwości⁶⁰, prowadzone w resorcie analizy poszczególnych aktów oskarżenia i wyroków, konferencje czynników kierowniczych sądów i prokuratur (prezydentów wyższych sądów krajowych oraz prokuratorów generalnych) oraz ich zarządzenia, omówienia wybranych orzeczeń w prasie fachowej, gdzie wyraźnie wskazywano kierunek orzecznictwa w konkretnych zagadnieniach, a także „listy sędziowskie”, w których za pomocą krytyki poszczególnych orzeczeń objaśniano linię ministerstwa⁶¹.

Rozszerzanie sądownictwa specjalnego miało – według koncepcji Rolanda Freislera – uczynić z sądów specjalnych „sądy dorażne frontu wewnętrznego”⁶². Koncepcja ta wyniknęła z tzw. legendy o ciosie w plecy (*Dolchstoß-Legende*), w której narodowi socjaliści widzieli powód przegranej Niemiec w I wojnie światowej. Teoria ta zakładała, że armia II Rzeszy nie została zwyciężona, lecz podstępnie pokonana od wewnątrz przez siły antypatriotyczne⁶³, tj. przez socjaldemokratów, pacyfistów, liberałów, niektórych katolików, dezertersów i pospolitych przestępców⁶⁴. Odpowiedzialnością za to załamanie się Niemiec obarczano również prawników⁶⁵. W konsekwencji zadaniem niemieckiego wymiaru sprawiedliwości, przede wszystkim sądów specjalnych i Trybunału Ludowego, było

⁶⁰ H. Rüping, *Staatsanwaltschaft und Provinzialjustizverwaltung im Dritten Reich. Aus den Akten der Staatsanwaltschaft bei dem Oberlandesgericht Celle als höherer Reichsjustizbehörde*, Baden-Baden 1990, s. 70-71; T. Bichat, *Die Staatsanwaltschaft als recht- und kriminalpolitische Steuerungsinstanz im NS-Regime. Dargestellt am Beispiel des Kölner Sondergerichts von 1933-1945*, Bonn 2014, s. 220-221.

⁶¹ L. Gruchmann, op. cit., s. 1091-1112; H. Schorn, *Der Richter im Dritten Reich. Geschichte und Dokumente*, Frankfurt am Main 1959, s. 57-62; W. Johe, *Die gleichgeschaltete Justiz. Organisation der Rechtswesens und Politisierung der Rechtsprechung 1933-1945 dargestellt am Beispiel des Oberlandesgerichtsbezirks Hamburg*, Frankfurt am Main 1967, s. 118; M. Achraimer, „Standgerichte der Heimatfront”. *Die Sondergerichte in Tirol und Voralberg*, [w:] *Tirol und Voralberg in der NS-Zeit*, red. R. Steininger, S. Pitscheider Innsbruck 2002, s. 114-117.

⁶² K. von Lingen, *Sondergericht Bozen. ‚Standgerichte der Besatzungsjustiz‘ gegen Südtiroler, 1943-1945*, [w:] *Sonderjustiz im besetzten Italien (1943-1945)*, red. T. Omezzoli, K. von Lingen, Innsbruck-Wien-Bozen 2016, s. 82; M. Wogersien, *Allgemeines „unpolitisches” Strafrecht als Kriegsstrafrecht vor den Sondergerichten*, [w:] red. H. Daubach, „...eifrigster Diener und Schützer des Rechts, des nationalsozialistischen Rechts...”. *Nationalsozialistische Sondergerichtsbarkeit. Ein Tagungsband*, Düsseldorf 2007, s. 63.

⁶³ A. Vollmer, *Doppelleben. Heinrich und Gottliebe von Lehndorff im Widerstand gegen Hitler und von Ribbentrop*, Frankfurt am Main 2010, s. 193.

⁶⁴ F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego...*, s. 489.

⁶⁵ F. Anders-Baudisch, *Aus der „Rechts” – Praxis nationalsozialistischer Sondergerichte im „Reichsgau Sudetenland” 1940-1945*, „Bohemia” 1999, nr 40, s. 335.

niedopuszczenie do powtórzenia się tej sytuacji w nowej wojnie⁶⁶, co uświadamiano sędziom na szkoleniach ideologicznych⁶⁷. Realizacja założeń stała więc w sprzeczności z prezentowanymi początkowo postulatami nieobciążania sądów specjalnych zwykłymi przestępstwami oraz osądzania przez nie tylko spraw „jasnych dowodowo”⁶⁸.

W sierpniu 1938 r. opublikowano rozporządzenie o wojennym specjalnym prawie karnym⁶⁹. Zasadniczo ten akt prawny miał chronić niemieckie siły zbrojne, ich karność i dyscyplinę, a także wolę obronną narodu niemieckiego oraz sojuszniczego. Rozporządzenie formułowało nowy czyn zabroniony karany śmiercią, polegający na rozkładowym działaniu na siły zbrojne (*Wehrkraftzersetzung*). Obejmował on działania polegające na publicznym zachęcaniu lub nawoływaniu do odmowy spełniania obowiązku służby wojskowej oraz paraliżowanie lub rozkładanie woli narodu niemieckiego (lub sprzymierzonego) ukierunkowanej na zbrojne samostanowienie (*wehrhafte Selbstbehauptung*). Karano nakłanianie żołnierza lub obowiązanego do służby wojskowej do dezercji lub nieuprawnionego oddalenia się od oddziału oraz usiłowanie (także nieudolne) uchylecia się od służby wojskowej przy pomocy samookaleczenia lub oszustwa.

W związku z napaścią na Polskę we wrześniu 1939 r. w Niemczech opublikowano wiele aktów normatywnych. Spośród nich zwraca szczególną uwagę rozporządzenie o środkach w dziedzinie ustroju sądów i wymiarze sprawiedliwości⁷⁰, zwane rozporządzeniem upraszczającym (*Vereinfachungsverordnung*). Między innymi pozostawiało ono decyzji ministra sprawiedliwości Rzeszy tworzenie i znoszenie sądów oraz zmiany okręgów sądowych, umożliwiało przenoszenie

⁶⁶ A. Klütz, *Volksschädlinge am Pranger*, Berlin 1940, s. 5; L. Herbst, op. cit., s. 269. W konsekwencji liczba wyroków śmierci wydanych przez niemieckie sądy w latach 1933–1945, jak też tylko w okresie II wojny światowej, wielokrotnie przewyższała liczbę wyroków śmierci wydanych przez niemieckie sądy cywilne i wojskowe w okresie I wojny światowej. Sądy niemieckie bowiem od 1933 do 1941 r. wydały w sumie 2 tys. wyroków śmierci, zaś w latach następnych do końca wojny 30 tys. takich orzeczeń. Tymczasem podczas I wojny światowej sądy niemieckie wydały łącznie 291 wyroków śmierci. W. Kulesza, *Crimen laesae iustitiae. Odpowiedzialność karna sędziów i prokuratorów za zbrodnie sądowe według prawa norymberskiego, niemieckiego, austriackiego i polskiego*, Łódź 2013, s. 29.

⁶⁷ E. Müller, *Die Rechtsprechung des Sondergerichts nach der Saarrückgliederung von 1935*, [w:] *150 Jahre Landgericht Saarbrücken. Festschrift. Herausgegeben vom Präsidenten des Landgerichts in Zusammenarbeit mit dem Fachbereich Rechtswissenschaften der Universität des Saarlandes*, red. R. Holschuh, Köln–Berlin–Bonn–München 1985, s. 163.

⁶⁸ B. Dörner, »Heimtücke«: *das Gesetz als Waffe. Kontrolle, Abschreckung und Verfolgung in Deutschland 1933–1945*, Paderborn–München–Wien–Zürich 1998, s. 46.

⁶⁹ *Verordnung über das Sonderstrafrecht im Kriege und bei besonderem Einsatz (Kriegssonderstrafrechtsverordnung) vom 17. August 1938* [Rozporządzenie o specjalnym prawie karnym w czasie wojny i przy akcjach specjalnych (Rozporządzenie o wojennym specjalnym prawie karnym) z 17 sierpnia 1938 r.]. RGBl. 1939, S. 1455. Ten akt prawny został opublikowany w Dzienniku Ustaw Rzeszy dopiero 26 sierpnia 1939 r.

⁷⁰ *Verordnung über Maßnahmen auf dem Gebiete der Gerichtsverfassung und der Rechtspflege vom 1. September 1939* [Rozporządzenie o środkach w dziedzinie ustroju sądów i wymiaru sprawiedliwości z 1 września 1939 r.]. RGBl. 1939, S. 1658.

sędziów oraz znosiło wymogi dla kandydatów na stanowiska przewodniczących wydziałów i izb. W kwestii właściwości rozporządzenie w § 18 umożliwiało ministrowi ustanawianie sądów specjalnych także dla okręgów sądów krajowych. Co jednak najistotniejsze, w tym miejscu, § 19 rozporządzenia z pewnym zastrzeżeniem otwierał podwoje sądów specjalnych na wszystkie przestępstwa. Przepis ten stanowił, że przy zbrodniach i występkach należących do właściwości sądów przysięgłych lub niższych prokuratura może wnieść oskarżenie do sądu specjalnego, jeżeli jest zdania, że przez czyn został szczególnie ciężko zagrożony porządek publiczny i bezpieczeństwo. Od tego momentu można było – opierając się na tych nieostrzych przesłankach – wnieść sprawę do sądu specjalnego zamiast powszechnego, odbierając tym samym podsądnemu choćby uprawnienie do zaskarżenia wyroku, także w sprawach lżejszych gatunkowo, jakimi były występkę.

Powyższe uelastycznienie właściwości miało charakter pozytywny, umożliwiało bowiem wniesienie sprawy do sądu specjalnego zamiast powszechnego. Nie była to jednak jedyna zmiana kognicji sądów specjalnych. W ich wyłącznej właściwości rzeczowej znalazły się czyny opisane w nowych aktach prawnych: w rozporządzeniu o nadzwyczajnych środkach radiowych⁷¹ oraz w rozporządzeniu przeciwko szkodnikom narodowym⁷² (w tym przypadku z zastrzeżeniem braku właściwości wojennych sądów polowych – § 1 ust. 2 rozporządzenia).

Pierwsze z rozporządzeń penalizowało słuchanie zagranicznych audycji radiowych oraz szerzenie informacji z nich pochodzących – jeśli zagrażały sile narodu niemieckiego. Natomiast drugie rozporządzenie groziło odpowiedzialnością karną za płądrowanie na wyzwolonym terytorium, za popełnienie zbrodni lub występku przeciwko życiu, zdrowiu lub własności, za podpalenie lub inne niebezpieczne dla ogółu przestępstwo połączone ze szkodą dla siły narodu niemieckiego, a także zaostrzało odpowiedzialność karną za przestępstwa popełnione z wykorzystaniem nadzwyczajnych warunków spowodowanych stanem wojny do kary śmierci włącznie, jeżeli wymagało tego „zdrowe odczucie narodu” (*gesunde Volksempfinden*) ze względu na szczególną naganność czynu.

Do wyłącznej właściwości sądów specjalnych przeznaczono także orzekanie w sprawach przestępstw gwałtownych, popełnianych z użyciem siły. Czyny ujęto w kolejnym szczególnym akcie prawnym – rozporządzeniu przeciwko przestępcom gwałtownym z grudnia 1939 r.⁷³ § 1 rozporządzenia przewidywał karę śmierci za użycie przy gwałcie, rabunku ulicznym lub bankowym lub innym ciężkim akcie przemocy broni palnej, białej lub kolnej lub innego równie

⁷¹ *Verordnung über außerordentliche Rundfunkmaßnahmen vom 1. September 1939* [Rozporządzenie o nadzwyczajnych środkach radiowych z 1 września 1939 r.]. RGBl. 1939, S. 1683.

⁷² *Verordnung gegen Volksschädlinge vom 5. September 1939* [Rozporządzenie przeciwko szkodnikom narodowym z 5 września 1939 r.]. RGBl. 1939, S. 1679.

⁷³ *Verordnung gegen Gewaltverbrecher vom 5. Dezember 1939* [Rozporządzenie przeciwko przestępcom gwałtownym z 5 grudnia 1939 r.]. RGBl. 1939, S. 2378.

niebezpiecznego środka lub zagrożenie taką bronią życiu lub zdrowiu. Natomiast § 5 nadawał rozporządzeniu moc wsteczną.

Legislacyjne uporządkowanie omawianej materii zostało dokonane już w lutym 1940 r. rozporządzeniem o właściwości sądów karnych, sądów specjalnych oraz o innych przepisach karnoprosesowych wydanym przez Generalnego Pełnomocnika do spraw Administracji Rzeszy⁷⁴. O sądach specjalnych traktował obszerny art. 2, składający się z 27 paragrafów. W artykule tym poza właściwością ujęto także zagadnienie tworzenia sądów specjalnych i prokuratury oraz ich obsady, a także postępowanie karne. Rozporządzenie przewidywało trzy reżimy kognicji sądów specjalnych: wyłączny, uzasadniony przez prokuraturę (wynikający z jej uznania), rozszerzony (dotyczący sytuacji, gdy przestępstwo właściwe sądowi specjalnemu jednocześnie wypełniało znamiona innego czynu) oraz wyjątek w razie uzasadnienia właściwości Trybunału Ludowego lub wyższych sądów krajowych.

Porównanie treści rozporządzenia z 21 lutego 1940 r. z omówionymi regulacjami dowodzi, że w rozporządzeniu znalazły się zarówno przestępstwa będące uprzednio we właściwości sądów specjalnych, jak też nowe czyny. Nowymi czynami było uprowadzenie człowieka (§ 239a StGB), rabunek uliczny pod postacią napadu na samochód⁷⁵ oraz zbrodnie i występki z § 1 rozporządzenia o gospodarce wojennej⁷⁶. § 1 rozporządzenia o gospodarce wojennej swoją hipotezą obejmował niszczenie, ukrywanie lub zatrzymywanie surowców lub produktów oraz zatrzymywanie pieniędzy bez usprawiedliwionego powodu.

Rozporządzenie z 21 lutego 1940 r. w § 24 przewidywało także możliwość wniesienia przez prokuraturę sprawy do rozpoznania w postępowaniu zwyczajnym, jeżeli szybkie skazanie miało niewielkie znaczenie dla utrzymania porządku publicznego lub bezpieczeństwa państwowego albo podejrzany był młodociany. Przepis ten treściowo odpowiadał nowelizacji z maja 1933 r. i był po prostu kontynuacją poprzedniej regulacji. Na etapie kierowania do sądu ocena owych nieostrych, elastycznych przesłanek, należała do prokuratury. Jeżeli sprawa już zawisła przed sądem specjalnym, sąd ten mógł wobec zaistnienia powyższych warunków przekazać postanowieniem sprawę do postępowania zwyczajnego, jednakże jedynie na wniosek prokuratury.

74 *Verordnung über die Zuständigkeit der Strafgerichte, die Sondergerichte und sonstige strafverfahrensrechtliche Vorschriften vom 21. Februar 1940* [Rozporządzenie o właściwości sądów karnych, sądów specjalnych i o innych przepisach karnoprosesowych z 21 lutego 1940 r.]. RGBl. 1940, S. 405.

75 *Gesetz gegen Straßenraub mittels Autofallen vom 22. Juni 1938* [Ustawa przeciwko rabunkowi ulicznemu przy pomocy napadu na samochód z 22 czerwca 1938 r.]. RGBl. 1938, S. 651. Rozporządzenie składało się jedynie z jednego przepisu, działało wstecz aż do 1 stycznia 1936 r. i powstało *ad hoc*, w celu wymierzenia kary śmierci w określonym przypadku – braci Götze przez Sondergericht Berlin. G. Werle, *Justiz-Strafrecht und polizeiliche Verbrechensbekämpfung im Dritten Reich*, Berlin–New York 1989, s. 200–201.

76 *Kriegswirtschaftsverordnung vom 4. September 1939* [Rozporządzenie o gospodarce wojennej z 4 września 1939 r.]. RGBl. 1939, S. 1609.

Kolejnym aktem prawnym, umożliwiającym wniesienie przed sądy specjalne nowej kategorii spraw, było wydane 4 października 1939 r. rozporządzenie o ochronie przed młodocianymi zbrodnicami⁷⁷. § 1 ust. 1 rozporządzenia przewidywał możliwość wniesienia przez prokuraturę aktu oskarżenia również do sądu właściwego dla dorosłych przeciwko młodocianemu, który w chwili popełnienia czynu miał ponad 16 lat. W takiej sytuacji, jeżeli jego rozwój duchowy i umysłowy był równy osobie dorosłej i jeżeli swoim czynem wykazał szczególnie naganne, przestępcze nastawienie, albo jeżeli wymagała tego ochrona narodu, sąd stosował kary i środki karne przewidziane dla dorosłych.

W marcu 1940 r.⁷⁸ dodano do wyłącznej właściwości sądów specjalnych § 130a kodeksu karnego. Przepis ten był adresowany do stosunkowo wąskiej grupy sprawców. Penalizował zachowanie duchownych i innych osób pełniących posługę religijną, polegające na publicznym poruszaniu spraw państwowych w sposób zagrażający spokojowi publicznemu, wydawaniu i rozpowszechnianiu pism o podobnej treści.

W toku działań wojennych wydawano akty prawne dotyczące ochrony poszczególnych dóbr lub surowców, niezwykle istotnych z punktu widzenia gospodarki wojennej III Rzeszy. Wprowadzały one nowe rodzaje czynów zabronionych, przeznaczone do właściwości sądów specjalnych. Rozporządzenie o ochronie zbiorów metali z 1940 r.⁷⁹ przewidywało karę śmierci dla tego, kto wzbogacał się na zebranych metalach lub zabierał je wbrew ich przeznaczeniu. Rozporządzenie o ochronie zbiorów rzeczy zimowych dla frontu z 1941 r.⁸⁰ przewidywało karę śmierci za świadome wzbogacenie się na zebranych darach, tak istotnych z punktu widzenia kampanii na froncie wschodnim. Ochrona prawnokarna obejmowała nie tylko ubrania i bieliznę dla żołnierzy, ale także materiały pędne⁸¹. Rozporządzenie o zabezpieczeniu totalnej akcji wojennej z 1944 r.⁸² groziło więzieniem lub karą grzywny za umyślne lub nieumyślne działanie wbrew nakazom lub zakazom wydawanym w celu przeprowadzenia totalnej akcji wojennej. Za działanie umyślne lub jeśli w efekcie czynu powstała ciężka szkoda lub

⁷⁷ *Verordnung zum Schutz gegen jugendliche Schwerverbrecher vom 4. Oktober 1939* [Rozporządzenie o ochronie przed młodocianymi zbrodnicami z 4 października 1939 r.]. RGBl. 1939, S. 759.

⁷⁸ *Verordnung zur Durchführung der Verordnung über die Zuständigkeit der Strafgerichte, die Sondergerichte und sonstige strafverfahrensrechtliche Vorschriften vom 13. März 1940* [Rozporządzenie o wykonaniu rozporządzenia o właściwości sądów karnych, sądów specjalnych i o innych przepisach karnoprosesowych z 13 marca 1940 r.]. RGBl. 1940, S. 489.

⁷⁹ *Verordnung zum Schutz der Metallsammlung des deutschen Volkes vom 29. März 1940* [Rozporządzenie o ochronie zbiorów metali z 29 marca 1940 r.]. RGBl. 1940, S. 565.

⁸⁰ *Verordnung des Führers zum Schutz der Sammlung von Wintersachen für die Front vom 23. Dezember 1941* [Rozporządzenie o ochronie zbiorów rzeczy zimowych dla frontu z 23 grudnia 1941 r.]. RGBl. 1941, S. 797.

⁸¹ H. Schmidt, op. cit., s. 61.

⁸² *Verordnung zur Sicherung des totalen Kriegseinsatzes vom 25. August 1944* [Rozporządzenie o zabezpieczeniu totalnej akcji wojennej z 25 sierpnia 1944 r.]. RGBl. 1944, S. 184.

niebezpieczeństwo dla prowadzenia wojny można było orzec do kary śmierci wyłącznie⁸³. Rozporządzenie o ochronie zbiorów ubrań i przedmiotów wyposażenia dla Wehrmachtu i niemieckiego Volkssturmu ze stycznia 1945 r.⁸⁴ także przewidywało karę śmierci za wzbogacanie się lub zabieranie zebranych rzeczy.

Aktem prawnym przewidującym właściwość sądów specjalnych i mającym zasadnicze znaczenie z punktu widzenia sytuacji prawnej Polaków i Żydów – wbrew tytułowi – nie tylko na obszarach okupowanych przez Niemcy, ale także na terenie Rzeszy⁸⁵, było rozporządzenie o prawie karnym dla Polaków i Żydów na wschodnich obszarach wcielonych z 4 grudnia 1941 r.⁸⁶ Cechą charakterystyczną tego aktu – z punktu widzenia niemieckiego prawodawstwa – było nakierowanie wyłącznie na „obcych narodowo” Polaków i Żydów⁸⁷ oraz co do zasady wymierzenie kary śmierci za każde naruszenie przepisów rozporządzenia. Jedynie w „mniej ciężkich przypadkach” (*minder schwerer Fällen*) można było od niej odstąpić⁸⁸, orzekając karę pozbawienia wolności (odbywaną w obozie karnym), grzywnę i konfiskatę majątku⁸⁹. Rozporządzenie zawierało zarówno przepisy materialne i procesowe, w tym dotyczące postępowania doroznego, jak też rozszerzające moc obowiązującą i końcowe. Przepisy materialne nakazywały Polakom i Żydom przestrzeganie ustaw i rozporządzeń władz niemieckich, zaniechanie wszystkiego, co mogłoby przynieść szkodę Rzeszy lub narodowi niemieckiemu, penalizowały akty gwałtu wobec Niemców popełnione na tle narodowościowym. Karano także działalność świadczącą o antyniemieckim nastawieniu i poniżającą godność Rzeszy lub na szkodę Rzeszy lub narodu niemieckiego, w szczególności wrogie wypowiedzi oraz zrywanie obwieszczeń

⁸³ H. Schmidt, op. cit., s. 61.

⁸⁴ *Verordnung zum Schutz der Sammlung von Kleidung und Ausrüstungsgegenständen für die Wehrmacht und den Deutschen Volkssturm vom 10. Januar 1945* [Rozporządzenie o ochronie zbiorów ubrań i przedmiotów wyposażenia dla Wehrmachtu i niemieckiego Volkssturmu z 10 stycznia 1945 r.]. RGBl. 1945, S. 5.

⁸⁵ Rozporządzenie obejmowało także czyny Polaków i Żydów popełnione w Rzeszy, jeżeli byli byłymi obywatelami polskimi. G. Werle, op. cit., s. 351.

⁸⁶ *Verordnung über die Strafrechtspflege gegen Polen und Juden in den eingegliederten Ostgebieten vom 4. Dezember 1941* [Rozporządzenie o prawie karnym dla Polaków i Żydów na wschodnich obszarach wcielonych z 4 grudnia 1941 r.]. RGBl. 1941, S. 759. Międzynarodowy Trybunał Wojskowy w Norymberdze uznał rozporządzenie o prawie karnym dla Polaków i Żydów na wcielonych obszarach wschodnich za bezprawne jako naruszające konwencje haskie, ponieważ jego wydanie i wprowadzenie nastąpiło w wykonaniu prześladowania rasowego i eksterminacji na obszarach anektowanych w toku zbrodniczej wojny agresywnej. W. Kulesza, *Crimen laesae iustitiae...*, s. 44. Z kolei co do prawniczej konstrukcji rozporządzenia niezwykle trafnie wypowiedziała się D. Majer stwierdzając, że użyte w nim przesłanki umożliwiały „wykładnię nieograniczoną”. D. Majer, „*Narodowo obcy*”..., s. 209.

⁸⁷ G. Werle, op. cit., s. 352.

⁸⁸ H. Schmidt, op. cit., s. 58.

⁸⁹ A. Konieczny, op. cit., s. 130.

niemieckich władz⁹⁰. Rozporządzenie pozbawiało Polaków prawie całej ochrony prawnej, jaka przysługiwała oskarżonym Niemcom⁹¹.

Zakres zmian kognicji sądów specjalnych może ilustrować twierdzenie, że w czasie wojny punkt ciężkości sądownictwa karnego spoczywał właśnie na sądach specjalnych⁹², a nie powszechnych.

5. Postępowanie

Skoro sam sąd był specjalny, postępowanie przed nim nie mogło być zwyczajne i od samego początku nie było takie, mimo iż za punkt wyjścia w postępowaniu przed sądami specjalnymi przyjęto kodeks postępowania karnego (*Strafprozessordnung* – StPO)⁹³ i przywoływaną już ustawę o ustroju sądów z 1877 r., o ile ustawy szczególne nie stanowiły inaczej (§ 6 rozporządzenia z 21 marca 1933 r.).

Cechami charakterystycznymi postępowania przed sądami specjalnymi było przyspieszenie i uproszczenie. Postępowanie służyło „nagłemu ściganiu” i osądzeniu (*schlagartige Verfolgung und Aburteilung*), błyskawicznemu ujęciu (*blitzartige Zugreifen*), a gdy było to konieczne, unicestwieniu przestępcy (*Vernichten des Verbrechers*) jako samoobronnej reakcji państwa uzasadnionej także ochroną narodu⁹⁴. Postępowanie przed sądami specjalnymi miało odznaczać się szybkością, której pośrednio lub bezpośrednio służyła większość wprowadzonych szczególnych przepisów prawa procesowego⁹⁵.

Modyfikacji w stosunku do powszechnego procesu było sporo i to właściwie w każdym stadium postępowania. Polegały one bądź na zmianach, bądź na eliminacji poszczególnych faz postępowania. W ten sposób stworzone postępowanie określano jako „silnie skrócone”⁹⁶, sumaryczne⁹⁷, znacznie uproszczone⁹⁸, względnie po prostu szybkie⁹⁹.

⁹⁰ Ibidem, s. 129.

⁹¹ M. Broszat, *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik*, Frankfurt am Main 1972, s. 290-291. Jak podaje Martin Broszat, tylko w 1942 r. (a więc w pierwszym roku obowiązywania rozporządzenia) skazano na jego podstawie na ziemiach wcielonych 63 tys. Polaków, z których w tym samym roku ścięto 930, a ponad 45 tys. osadzono w obozach karnych.

⁹² C. Bozyakali, op. cit., s. 90.

⁹³ *Strafprozessordnung vom 1. Februar 1877* [Kodeks postępowania karnego z 1 lutego 1877r.]. RGBL. 1877, S. 253.

⁹⁴ M. Fürst, op. cit., s. 115.

⁹⁵ W. von Gleispach, *Deutsches Strafverfahrensrecht. Ein Grundriss*, Berlin 1943, s. 178.

⁹⁶ B. Fleuchaus, *Die Sondergerichte im Strafprozess*, Philippsburg a.Rh. 1936, s. 16.

⁹⁷ S. Glaser, *Reforma prawa karnego w Niemczech*, „Gazeta Sądowa Warszawska”, z 30 lipca 1934 r., s. 459.

⁹⁸ A. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie*, Lublin 2008, s. 44.

⁹⁹ B. Gallrein, *Das schleunige Verfahren im Strafprozess. Schnellgerichtsverfahren und Sondergerichte*, Breslau 1934, s. 51.

Pierwszy etap postępowania karnego stanowiło postępowanie wstępne (*Vorverfahren*) – przygotowawcze (*das vorbereitende Verfahren*). W ramach tego etapu postępowania zazwyczaj jako pierwsza czynności przeprowadzała policja kryminalna (*Kriminalpolizei*), najczęściej do niej kierowano bowiem zawiadomienia o przestępstwie. Jej działania w tym momencie stanowiły fazę postępowania wstępnego – policyjne postępowanie dochodzeniowe (*polizeiliches Ermittlungsverfahren*). Zadaniem policji było niezwłoczne zbadanie stanu faktycznego i podjęcie środków niezbędnych w celu zapobieżenia „zaciemnieniu sprawy”. Formalne wszczęcie postępowania wstępnego następowało w momencie dowiedzenia się przez prokuraturę o popełnieniu przestępstwa, np. z raportu przesłanego przez policję. Zadaniem prokuratury było zbadanie sprawy w celu podjęcia decyzji co do ewentualnego wniesienia aktu oskarżenia (§ 158 ust. 1 StPO), przy czym miała badać nie tylko okoliczności przemawiającej na niekorzyść, ale także na korzyść podejrzanego. Badając sprawę prokuratura mogła przedsięwziąć wszelkie działania, z wyjątkiem przesłuchania pod przysięgą (§ 159 StPO). Podejrzanemu nie musiał być pouczone o prawie do odmowy składania wyjaśnień i nie przysługiwało mu prawo do kłamstwa. Zabronione było stosowanie niedozwolonych metod przez przesłuchujących¹⁰⁰.

Orzeczenia w przedmiocie aresztu tymczasowego mógł podejmować sędzia obwodowy (*Amtsrichter*) lub przewodniczący sądu specjalnego. Podlegały one zaskarżeniu do sądu specjalnego (§ 9 rozporządzenia z 21 marca 1933 r.). Uległo to zmianie w związku z § 20 rozporządzenia z 21 lutego 1940 r. O ile nadal decyzje aresztowe mógł podejmować sędzia obwodowy i przewodniczący sądu specjalnego (a także jego zastępca), o tyle orzeczenie przewodniczącego (i jego zastępcy) było niezaskarżalne. Podstawowymi przesłankami aresztu tymczasowego była obawa mactwa oraz ucieczka. W 1935 r. do przesłanek dodano niebezpieczeństwo, że pobyt na wolności aresztowany wykorzysta do popełnienia nowych czynów zabronionych oraz szczególną sytuację, w której ze względu na ciężar czynu i wywołane wzburzenie opinii publicznej nie byłoby możliwe pozostawienie go na wolności. Osoba zatrzymana winna była zostać niezwłocznie (najpóźniej następnego dnia, także w niedziele i święta) doprowadzona przed oblicze sędziego obwodowego¹⁰¹.

Postępowanie wstępne było ukończone wówczas, gdy zgromadzono dane pozwalające na podjęcie decyzji co do dalszych losów postępowania. Od tego momentu w postępowaniu zwyczajnym były możliwe dwa tory dalszego toku procesu. Prokuratura wносиła akt oskarżenia do sądu wraz z wnioskiem o wydanie postanowienia o otwarciu postępowania głównego (§ 170 StPO) lub składała

¹⁰⁰ C. Bozyakali, op. cit., s. 101-102.

¹⁰¹ Ibidem, s. 102-103.

wniosek o otwarcie sądowego śledztwa wstępnego (*gerichtliche Voruntersuchung*; § 179 StPO), prowadzonego przez sędziego śledczego (*Untersuchungsrichter*; § 184 StPO).

Modyfikacja postępowania przed sądami specjalnymi polegała na zupełnym wyeliminowaniu sądowego śledztwa wstępnego (§ 11 rozporządzenia z 21 marca 1933 r.). W ten sposób śledztwo w sprawach właściwych sądom specjalnym zostało całkowicie powierzone prokuraturze, bez kontroli sądowej. Regulacja była zgodna z myślą przewodnią zmian ustawodawczych – uproszczenia i przyspieszenia postępowania karnego. Zbędne było także postanowienie o otwarciu postępowania (*Eröffnungsbeschluss*) – zamiast niego wystarczał wniosek prokuratury o zarządzenie rozprawy głównej. Co ciekawe usunięcie sądowego śledztwa wstępnego było postulowane w piśmiennictwie także w odniesieniu do postępowania zwyczajnego¹⁰², mimo że było w istocie postępowaniem wypadkowym, którego cel sprowadzał się do niedopuszczenia przed sąd bezpodstawnych lub źle przygotowanych oskarżeń¹⁰³. W tym elemencie procesu karnego widziano bowiem przejaw „liberalnej nieufności względem prokuratury”. Dokonana zmiana skutkowała pewnym uzależnieniem sądu od prokuratury – zasadniczo sąd był bowiem zmuszony do przeprowadzenia rozprawy głównej na wniosek prokuratury¹⁰⁴. Faktem jest natomiast, że zmiana ta znacząco pogorszyła pozycję procesową podejrzanego. Twierdzi się nawet, że bez tego elementu nie był możliwy praworządny proces¹⁰⁵.

Zmiany dotknęły także postępowanie główne. Jak już wspomniano, nie wydawano postanowienia o jego otwarciu. Konieczne było natomiast wniesienie przez prokuraturę aktu oskarżenia, który zawierał istotne wyniki przeprowadzonego śledztwa, wraz z wnioskiem o zarządzenie rozprawy głównej. Po wpłynięciu spełniającego ustawowe przesłanki aktu oskarżenia przewodniczący sądu specjalnego zarządzał rozprawę główną. W przeciwnym przypadku wydawał postanowienie. W zarządzeniu rozprawy głównej przewodniczący orzekał także o zastosowaniu aresztu tymczasowego lub jego przedłużeniu (§ 12 rozporządzenia z 21 marca 1933 r.).

Termin wezwania na rozprawę zasadniczo skrócono do trzech dni, przy czym mógł on ulec dalszemu skróceniu do 24 godzin (§ 12 ust. 4 rozporządzenia z 21 marca 1933 r.). W 1940 r. pozwolono na natychmiastowe wezwanie na rozprawę, bez dochowania jakichkolwiek terminów. Dotyczyło to jednak tylko sytuacji, gdy sprawcę ujęto na gorącym uczynku lub jego wina była

¹⁰² G. Weckbecker, op. cit., s. 44.

¹⁰³ C. Bozyakali, op. cit., s. 104-105.

¹⁰⁴ C. Oehler, op. cit., s. 61.

¹⁰⁵ C. Bozyakali, op. cit., s. 103.

oczywista. W pozostałych przypadkach obowiązywał termin 24-godzinny¹⁰⁶. W celu uniknięcia opóźnień wezwania były wykonywane przez sekretariat sądu specjalnego¹⁰⁷.

Ze stosowania przed sądami specjalnymi wyłączono kodeksowy przepis (§ 201 StPO) nakładający na przewodniczącego – sprawującego kierownictwo rozprawy głównej¹⁰⁸ – m.in. obowiązek zakomunikowania oskarżonemu aktu oskarżenia i wyznaczenia mu terminu na złożenie wniosków dowodowych. Wyłączenie to wynikało z odwołania się przepisu do postanowienia o otwarciu postępowania głównego – które zostało przecież usunięte z postępowania przed sądami specjalnymi. Z tego powodu w przepisach resortowych starano się doprecyzować, że o akcie oskarżenia należy oskarżonego zawiadomić „we właściwym czasie” przed rozprawą, aby miał wystarczający czas na przedstawienie wniosków dowodowych lub bezpośrednio wezwanie świadków i biegłych¹⁰⁹.

Jeżeli oskarżony nie dysponował obrońcą z wyboru, należało mu go ustanowić z urzędu. Stanowiło to kompetencję przewodniczącego sądu przy wydawaniu zarządzenia o rozprawie głównej (§ 10 rozporządzenia z 21 marca 1933 r.). Obrona obligatoryjna po raz pierwszy została ograniczona w związku z wybuchem wojny. Zgodnie z § 20 rozporządzenia o środkach w dziedzinie ustroju sądów i wymiaru sprawiedliwości z 1 września 1939 r. zachodziła w trzech przypadkach: jeżeli sąd specjalny orzekał zamiast sądu przysięgłych, jeżeli należało oczekiwać orzeczenia kastracji, umieszczenia w zakładzie opiekuńczym lub areszcie ochronnym oraz jeżeli oskarżony był głuchy lub niemy. W 1940 r. – stosownie do § 32 i 33 rozporządzenia rządu Rzeszy o właściwości sądów karnych, sądów specjalnych i o innych przepisach karnoprosesowych – zasady obrony obligatoryjnej zostały uregulowane na nowo. Odtąd obejmowała przypadki rozprawy głównej przed Sądem Rzeszy, Trybunałem Ludowym lub wyższym sądem krajowym; czynu zagrożonego karą śmierci lub dożywotniego ciężkiego więzienia; czynu zagrożonego karą ciężkiego więzienia z wnioskiem prokuratora o ustanowienie obrońcy; jeżeli w rachubę wchodziło zabójstwo lub krzywoprzysięstwo; jeżeli w rachubę wchodziło orzeczenie kastracji, umieszczenia w zakładzie opiekuńczym lub areszcie ochronnym oraz jeżeli oskarżony był głuchy lub niemy. Nadto, przewodniczący ustanawiał adwokata na okres całego postępowania lub jego części, jeżeli ze względu na ciężar czynu lub skomplikowanie stanu faktycznego lub prawnego uznał jego udział za pożądany lub gdy oskarżony nie był w stanie bronić się sam. Jako obrońcę należało, w miarę

¹⁰⁶ M. Fürst, op. cit., s. 116. Należy podkreślić, że w postępowaniu zwyczajnym termin wezwania na rozprawę wynosił co najmniej tydzień.

¹⁰⁷ C. Bentz, *Die Rechtsprechungspraxis des Sondergerichts München von 1939–1945*, München 2003, s. 11.

¹⁰⁸ W. von Gleispach, op. cit., s. 171.

¹⁰⁹ C. Oehler, op. cit., s. 62.

możliwości, ustanowić adwokata dopuszczonego przed sądem w danym okręgu sądowym. W 1944 r., ponownie ograniczono obronę obligatoryjną, przewidując udział obrońcy z urzędu ze względu na jej ciężar faktyczny lub prawny lub gdy oskarżony nie był w stanie bronić się sam¹¹⁰. Nie doczekały się natomiast realizacji pomysły związane z uzależnieniem udziału obrońcy w sprawach przed sądem specjalnym od zezwolenia przewodniczącego, co było postulowane już w lutym 1940 r. przez Służbę Bezpieczeństwa Reichsführera SS¹¹¹ i funkcjonowało w postępowaniach prowadzonych przed Trybunałem Ludowym.

Wniosek o wyłączenie sędziego był dopuszczalny i podlegał rozpoznaniu przez sąd specjalny. W razie jego uwzględnienia w miejsce wyłączonego sędziego wstępował zastępca. Wniosek o wyłączenie zastępcy nie był dopuszczalny (§ 8 rozporządzenia z 21 marca 1933 r.). Pod koniec 1941 r., w związku z wydaniem rozporządzenia o prawie karnym dla Polaków i Żydów na wcielonych obszarach wschodnich, pozbawiono Polaków i Żydów prawa wnioskowania o wyłączenie sędziego. Nadto, ten akt prawny statuował zasadę wyłączności orzecznictwa sądów specjalnych lub sędziego obwodowego przeciwko Polakom i Żydom. Z tej ostatniej możliwości prokuratura miała korzystać, gdy przewidywana kara miała nie przekroczyć 5 lat obozu karnego (nowy rodzaj kary wprowadzony tym aktem prawnym) lub 3 lat zaostrego obozu karnego. W przypadku postępowania karnego przeciwko Polakom i Żydom niemieckie organy procesowe miały stosować przepisy GVG i StPO „zgodnie z obowiązkiem” (*pflichtmäßig*), tj. mogły od nich odstąpić, jeżeli było to celowe ze względu na szybkie i „dobitne” przeprowadzenie postępowania¹¹².

Rozprawa główna przed sądem specjalnym – tak jak w powszechnym procesie karnym – rozpoczynała się od wywołania oskarżonych, świadków i biegłych. Zasadniczo rozprawa była jawna (§ 172 GVG), a wyłączenie jawności mogło nastąpić w razie zagrożenia obyczajności lub ważnych tajemnic handlowych lub zakładowych. Podczas rozprawy prowadzono protokół, do którego jednak nie wpisywano treści poszczególnych dowodów (§ 15 rozporządzenia z 21 marca 1933 r.). Najpierw oskarżony był przesłuchiwany odnośnie swoich stosunków osobistych, następnie świadkowie opuszczali salę rozpraw i prokurator odczytywał akt oskarżenia. Po tym oskarżony był przesłuchiwany w sprawie. Po przesłuchaniu oskarżonego przeprowadzano poszczególne dowody, a przy każdym z nich pytano oskarżonego, czy chce coś oświadczyć. Świadkowie byli wywoływani pojedynczo. Sąd specjalny w zakresie postępowania dowodowego

¹¹⁰ H. Schmidt, op. cit., s. 34; J. Luge, *Die Rechtsstaatlichkeit der Strafrechtspflege im Oldenburger Land 1932–1945*, Hannover 1993, s. 131.

¹¹¹ *Meldungen aus dem Reich 1938–1945. Die geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS*, red. H. Boberach, t. 3, Herrsching 1984, s. 747-756; C. Bentz, op. cit., s. 11.

¹¹² O. von Hinüber, W. Tegtmeier, *Strafverfahrensrecht und Strafvollstreckungsrecht unter Berücksichtigung des Führererlasses vom 21.3.1942 und der Verordnungen vom 13.8.1942*, Leipzig 1943, s. 169.

dysponował pełną dowolnością. Mógł odrzucić wniosek dowodowy oparty na przekonaniu, że nie jest on niezbędny dla wyjaśnienia sprawy (§ 13 rozporządzenia z 21 marca 1933 r.). Postępowanie było oparte na zasadzie bezpośredniości, stąd priorytetowym dowodem byli naoczni świadkowie. Tak zwanych świadków ze słyszenia dopuszczano jedynie w razie śmierci świadków z widzenia lub gdy nie mogli oni zeznawać. Zasada bezpośredniości doznała ograniczenia w 1943 r. przez dopuszczenie prokuratorskich i policyjnych protokołów przesłuchań, które mogły być odczytane¹¹³. Po zakończeniu postępowania dowodowego przewodniczący udzielał głosu prokuratorowi, a następnie obrońcy i oskarżonemu, który zabierał głos jako ostatni. W słowie końcowym prokurator wygłaszał wniosek odnośnie skazania/uniewinnienia oraz żądanego wymiaru kary/środków karnych. Po wysłuchaniu wszystkich stron sąd udawał się na naradę nad wyrokiem, który mógł być skazujący, uniewinniający lub umarzający postępowanie (§ 260 StPO). Treścią wyroku mogło być także zarządzenie zastosowania środka zabezpieczającego¹¹⁴, samodzielnie lub obok kary głównej¹¹⁵. Wyrok zapadał większością głosów i był ogłaszany niezwłocznie po naradzie przez przewodniczącego¹¹⁶. Na ogłoszenie wyroku – zgodnie z § 268 StPO – składało się odczytanie sentencji oraz podanie motywów.

Częściami składowymi wyroku były: nagłówek (zawierał określenie sprawy według nazwiska oskarżonego i czynu, oznaczenie dnia rozprawy, nazwisk sędziów, prokuratora i protokolanta), sentencja (*Urteilsspruch*), uzasadnienie (*Gründe*) oraz podpisy¹¹⁷. W uzasadnieniu należało przedstawić fakty uznane za udowodnione, ilustrujące znamiona czynu przestępczego. Jeżeli podczas rozprawy powoływano szczególne okoliczności, z którymi ustawa karna wiązała zmniejszenie, zwiększenie lub wyłączenie odpowiedzialności karnej, sąd winien był wypowiedzieć się czy uznał te okoliczności za stwierdzone. W uzasadnieniu należało także określić zastosowane przepisy prawa oraz przytoczyć okoliczności decydujące dla wymiaru kary¹¹⁸. Ponadto, w każdym wyroku należało zamieścić rozstrzygnięcie o kosztach postępowania¹¹⁹.

Ponieważ postępowanie przed sądem specjalnym było jednoinstancyjne, wyrok uzyskiwał natychmiast prawomocność i fakt ten był każdorazowo ogłaszany skazanemu przez przewodniczącego. Wyrok nie mógł zostać zaskarżony zwyczajnym środkiem odwoławczym. W przypadku wyroku skazującego, w zależności od kwalifikacji prawnej czynu i ustawowego zagrożenia, sąd mógł orzec

¹¹³ C. Oehler, op. cit., s. 63.

¹¹⁴ O. von Hinüber, W. Tegtmeier, op. cit., s. 62.

¹¹⁵ W. von Gleispach, op. cit., s. 178.

¹¹⁶ C. Bozyakali, op. cit., s. 121-122.

¹¹⁷ O. von Hinüber, W. Tegtmeier, op. cit., s. 67.

¹¹⁸ W. von Gleispach, op. cit., s. 178-180.

¹¹⁹ O. von Hinüber, W. Tegtmeier, op. cit., s. 170.

karę śmierci, ciężkiego więzienia (od roku do piętnastu lat oraz dożywotnie), więzienia (od jednego dnia do pięciu lat), aresztu (od jednego dnia do sześciu tygodni) i karę grzywny¹²⁰. Wyrok mógł również zawierać kary dodatkowe w postaci utraty obywatelskich praw honorowych, dozoru policyjnego, zakazu pełnienia urzędów publicznych oraz przepadku. Można było stosować również wynikające z przepisów kodeksu karnego środki poprawy (np. umieszczenie w zakładzie leczniczym, zakaz wykonywania zawodu). Zgodnie natomiast z § 60 StGB sąd mógł zaliczyć odbyty areszt tymczasowy w całości lub w części na poczet orzeczonej kary. Pod koniec 1941 r. katalog kar głównych zmieniono – w stosunku do Polaków i Żydów wprowadzono możliwość orzeczenia kary przepadku majątku (a nie przedmiotu służącego do przestępstwa lub uzyskanej korzyści) oraz nowych kar więzienia: kary obozu karnego (od trzech miesięcy do dziesięciu lat) oraz zaostrego obozu karnego (od dwóch do piętnastu lat)¹²¹.

Choć zapadły wyrok – jak wynikało z § 16 ust. 1 rozporządzenia z 21 marca 1933 r. – nie był zaskarżalny środkiem prawnym, możliwe był złożenie wniosku o wznowienie postępowania. W tym względzie należało stosować przepisy kodeksowe. Instytucja wznowienia postępowania na korzyść oskarżonego była unormowana w § 359 StPO. Przepis ten jako podstawy wznowienia wskazywał przypadek fałszerstwa dokumentu będącego dowodem, krzywoprzysięstwa świadka lub biegłego, niedopełnienia obowiązków przez sędziego, uchylenia wyroku sądu cywilnego, na którym oparto wyrok sądu karnego oraz nowe fakty lub dowody. Natomiast przesłankami wznowienia na niekorzyść było – poza fałszerstwem dokumentu, krzywoprzysięstwem świadka lub biegłego oraz niedopełnieniem obowiązków przez sędziego – złożenie wiarygodnego zeznania o przestępstwie (§ 362 StPO). Te przesłanki także mogły znaleźć zastosowanie wobec wyroków sądów specjalnych. Ustawodawca niemiecki był jednak świadom „znacznie podwyższonego zagrożenia wadliwych wyroków”¹²² i niemożności ich usunięcia w ramach zlikwidowanego toku instancji. Z tego powodu do opisanych w kodeksie przesłanek wznowienia na korzyść dodano sytuację, gdy „istniały przesłanki ukazujące jako konieczne sprawdzenie sprawy w postępowaniu zwyczajnym” (§ 16 ust. 2 rozporządzenia z 21 marca 1933 r.). Ze względu na dodanie tego przepisu wznowienie postępowania zakończonych przed sądem specjalnym określano jako „znacznie łatwiejsze”¹²³ oraz jako przeciwwagę dla bezpośrednio prawomocnych orzeczeń sądu specjalnego¹²⁴. W przypadku

¹²⁰ C. Oehler, op. cit., s. 64.

¹²¹ Art. III der Verordnung über die Strafrechtspflege gegen Polen und Juden in den eingegliederten Ostgebieten vom 4. Dezember 1941 [Art. III rozporządzenia o prawie karnym dla Polaków i Żydów na wcielonych obszarach wschodnich z 4 grudnia 1941 r.].

¹²² W. Idel, *Die Sondergerichte für politische Strafsachen*, Schramberg 1935, s. 132.

¹²³ B. Gallrein, op. cit., s. 57.

¹²⁴ J. Glunz, *Die Stellung der Sondergerichte in der Strafrechtspflege*, Essen 1940, s. 40.

postępowań zakończonych przed sądem specjalnym rozstrzygnięcie co do wniosku o wznowienie postępowania należało do izby karnej sądu krajowego¹²⁵. W razie zasadności wniosku zarządzano nową rozprawę przed właściwym sądem powszechnym¹²⁶.

Wznowienie postępowania umożliwiało usunięcie braków lub błędów w ustaleniach faktycznych, nie pozwalało natomiast na reakcję w jakże subiektywnej sytuacji – istnienia wątpliwości co do sprawiedliwości wyroku¹²⁷. Mimo że wadliwość niesprawiedliwego orzeczenia mogła mieć dwa kierunki: przesadną surowość lub zbytnią łagodność, narodowych socjalistów – recenzentów wymiaru sprawiedliwości interesowała tylko ostatnia sytuacja. Świadczą o tym dwie specjalne instytucje prawa procesowego wprowadzone w życie po wybuchu II wojny światowej.

Pierwszą był nadzwyczajny sprzeciw, wprowadzony art. 2 § 3 ustawy z 16 września 1939 r.¹²⁸ Nadzwyczajny sprzeciw od prawomocnego wyroku mógł wnieść Naczelny Prokurator przy Sądzie Rzeszy w terminie roku od nastania prawomocności. Przesłanką wniesienia tego środka było uznanie przez prokuratora za niezbędną nowej rozprawy i orzeczenia w sprawie ze względu na poważne wątpliwości co do prawidłowości wyroku. Nadzwyczajny sprzeciw był rozpoznawany przez izbę szczególną Sądu Rzeszy. *Ratio legis* regulacji polegało na stworzeniu możliwości Führerowi, będącemu „najwyższym sędzią” (*Oberste Gerichtsherr*), wyeliminowania każdego wyroku, wobec którego istniały poważne wątpliwości, zarówno na korzyść jak i na niekorzyść oskarżonego¹²⁹. *De facto* umożliwiała ona Naczelnemu Prokuratorowi – działającemu przeciw z nominacji i w imieniu Führera – na podstawie nieostrej przesłanki „poważnych wątpliwości” na skasowanie każdego wyroku i przeprowadzenie nowej rozprawy

¹²⁵ Z meldunku Służby Bezpieczeństwa Reichsführera SS nr 43 z 22 stycznia 1940 r. wynika, że sędziowie i adwokaci uważali za niesprawiedliwe, że od wyroków sądów specjalnych w przedmiocie wznowienia postępowania orzekał sąd krajowy, a nie sam sąd specjalny, mimo że w innych sprawach karnych co do wniosku o wznowienie rozstrzygnięcie wydawał ten sam sąd, który wydał wyrok. W regulacji tej dopatrywano się „zdeklasowania” sądów specjalnych oraz zagrożenia osłabienia znaczenia ich wyroków. Obawy te odniosły z czasem skutek, bowiem na podstawie rozporządzenia z 29 stycznia 1943 r. skreślono przepis regulujący wyjątkowy tryb procedowania wniosku o wznowienie postępowania zakończony wyrokiem sądu specjalnego. Od tego momentu miał więc być stosowany do postępowań zakończonych w Sondergerichtach przepis § 367 StPO wskazujący sąd, który wydał wyrok jako właściwy do rozstrzygnięcia wniosku wznowieniowego. Oznaczało to, że odtąd o wznowieniu sprawy zakończonej w sądzie specjalnym będzie orzekać sam sąd specjalny. H. Boberach (red.), op. cit., s. 667-677; G. Weckbecker, op. cit., s. 341.

¹²⁶ G. Weckbecker, op. cit., s. 47.

¹²⁷ J. Glunz, op. cit., s. 41.

¹²⁸ *Gesetz zur Änderung von Vorschriften des allgemeinen Strafverfahrens, des Wehrmachtstrafverfahrens und des Strafgesetzbuchs vom 16. September 1939* [Ustawa o zmianie przepisów powszechnego postępowania karnego, postępowania karnego Wehrmachtu oraz kodeksu karnego z 16 września 1939 r.]. RGBl. 1939, S. 1841.

¹²⁹ O. von Hinüber, W. Tegtmeier, op. cit., s. 151.

głównej przed izbą szczególną Sądu Rzeszy. Nadzwyczajny sprzeciw można było wnieść także przeciwko orzeczeniom sądowym innym niż wyroki¹³⁰.

Minęło nieco ponad pięć miesięcy od wprowadzenia nadzwyczajnego sprzeciwu, gdy ustawodawca niemiecki postanowił wzbogacić katalog nadzwyczajnych środków pozwalających na uchylenie prawomocnego wyroku. Artykuł 5 rozporządzenia rządu Rzeszy o właściwości sądów karnych, sądów specjalnych i o innych przepisach karnoprocesowych z 21 lutego 1940 r. regulował instytucję skargi z powodu nieważności (*Nichtigkeitsbeschwerde*). Skargę można było wnieść wobec prawomocnych wyroków sędziego obwodowego, izby karnej sądu krajowego oraz sądu specjalnego w terminie roku od nastania prawomocności. Podobnie jak w przypadku nadzwyczajnego sprzeciwu, organem uprawnionym do wniesienia skargi z powodu nieważności był Naczelny Prokurator przy Sądzie Rzeszy. Przesłanka skargi z powodu nieważności polegała na niesprawiedliwości wyroku z powodu błędu przy stosowaniu prawa do ustalonego stanu faktycznego. Skarga musiała się więc opierać na błędnej kwalifikacji prawnej czynu. Należało ją wnieść w formie pisemnej do Sądu Rzeszy, który po przeprowadzeniu rozprawy wydawał wyrok, a za zgodą prokuratora mógł odstąpić od przeprowadzenia rozprawy i wówczas orzekał postanowieniem. Jeżeli Sąd Rzeszy uchylał zaskarżony wyrok, mógł sam orzec, o ile pozwalały na to dotychczasowe ustalenia faktyczne. Jeżeli Sąd Rzeszy orzekał kasatoryjnie, przekazywał sprawę do ponownego rozpoznania sądowi pierwszej instancji lub innemu sądowi. Sąd ten był związany oceną prawną wyrażoną przez Sąd Rzeszy przy uchyleniu wyroku. Skargę z powodu nieważności można było wnieść także przeciwko orzeczeniom sądowym innym niż wyroki¹³¹.

W drugiej połowie 1942 r. – na podstawie art. 7 § 2 rozporządzenia z 13 sierpnia 1942 r.¹³² – znacząco rozszerzono zakres możliwego zastosowania skargi z powodu nieważności, zarówno w aspekcie rzeczowym, jak też podmiotowym. Odtąd skargę można było wnieść również wówczas, gdy „poważne wątpliwości” dotyczyły ustalonego stanu faktycznego oraz orzeczenia co do kary. Aspekt podmiotowy zmiany polegał na tym, że Naczelny Prokurator mógł oddać sprawę prokuratorowi generalnemu (a nawet upoważnić go do bezpośredniego wnoszenia skargi w określonych kategoriach spraw), który wnosił wówczas skargę z powodu nieważności do właściwego wyższego sądu krajowego. Nieco wcześniej – na mocy rozporządzenia o prawie karnym dla Polaków i Żydów na wschodnich obszarach wcielonych z 4 grudnia 1941 r. – doszło do decentralizacji wnoszenia skargi z powodu nieważności od orzeczeń wydanych wobec Polaków i Żydów.

¹³⁰ F., s. 1107-1112.

¹³¹ Ibidem, s. 1114-1117.

¹³² *Verordnung zur weiteren Vereinfachung der Strafrechtspflege vom 13. August 1942* [Rozporządzenie o dalszym uproszczeniu karnego wymiaru sprawiedliwości z 13 sierpnia 1942 r.]. RGBl. 1942, S. 508.

Wnioski

Sądy specjalne nie były wynalazkiem narodowych socjalistów. Reżim Hitlera tworząc je korzystał z doświadczeń i regulacji swoich poprzedników, choćby rządu Franza von Papena w 1932 r. W 1933 r. zdecydowano się na utworzenie sądów specjalnych orzekających w uproszczonym postępowaniu jednoinstancyjnym, w składzie trzech sędziów zawodowych. W aspekcie procesowym obowiązujące uprzednio rozwiązania zostały wzbogacone przez narodowych socjalistów o nadzwyczajny sprzeciw prokuratorski oraz skargę z powodu nieważności. Na gruncie przepisów kodeksu postępowania karnego (StPO) można było również wznowić postępowanie zakończone wyrokiem Sondergerichtu. W porównaniu z pierwowzorami sądy specjalne III Rzeszy miały zdecydowanie szerszą kognicję. Jej rozmiary może zilustrować twierdzenie, że w czasie wojny punkt ciężkości sądownictwa karnego spoczywał właśnie na sądach specjalnych.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Bundesarchiv Berlin:

DOI Ministerium des Innern [Ministerstwo Spraw Wewnętrznych]: 32093;

Akty prawne

Allgemeinverfügung des Reichsjustizministers vom 11. März 1940 [Zarządzenie ogólne ministra sprawiedliwości Rzeszy z 11 marca 1940 r.], „Deutsche Justiz” 1940, s. 323.

Allgemeinverfügung des Reichsjustizministers vom 9. Dezember 1935 [Zarządzenie ogólne ministra sprawiedliwości Rzeszy z 9 grudnia 1935 r.], „Deutsche Justiz” 1935, s. 1811.

Dritte Verordnung des Reichspräsidenten zur Sicherung von Wirtschaft und Finanzen und zur Bekämpfung politischer Ausschreitungen vom 6. Oktober 1931 [Trzecie rozporządzenie prezydenta Rzeszy o zabezpieczeniu gospodarki i finansów i o zwalczaniu politycznych ekscesów z 6 października 1931 r.]. RGBl. 1931, S. 537.

Gesetz gegen den verbrecherischen und gemeingefährlichen Gebrauch von Sprengstoffen vom 9. Juni 1884 [Ustawa przeciwko przestępczemu i niebezpiecznemu dla ogółu użyciu materiałów wybuchowych z 9 czerwca 1884 r.]. RGBl. 1884, S. 61.

Gesetz gegen heimtückische Angriffe auf Staat und Partei und zum Schutz der Parteiuniformen vom 20. Dezember 1934 [Ustawa przeciwko podziemnym atakom na państwo i partię i o ochronie mundurów partyjnych z 20 grudnia 1934 r.]. RGBl. 1934, S. 1269.

- Gesetz gegen Straßenraub mittels Autofallen vom 22. Juni 1938* [Ustawa przeciwko rabunkowi ulicznemu przy pomocy napadu na samochód z 22 czerwca 1938 r.]. RGBl. 1938, S. 651.
- Gesetz gegen Verrat der Deutschen Volkswirtschaft vom 12. Juni 1933* [Ustawa o zdradzie niemieckiej gospodarki narodowej z 12 czerwca 1933 r.]. RGBl. 1933, S. 360.
- Gesetz über die Geschäftsverteilung bei den Gerichten vom 24. November 1937* [Ustawa o podziale czynności w sądach z 24 listopada 1937 r.]. RGBl. 1937, S. 1286.
- Gesetz zur Abwehr politischer Gewalttaten vom 4. April 1933* [Ustawa o obronie przed politycznymi aktami przemocy z 4 kwietnia 1933 r.]. RGBl. 1933, S. 162.
- Gesetz zur Änderung von Vorschriften des allgemeinen Strafverfahrens, des Wehrmachtstrafverfahrens und des Strafgesetzbuchs vom 16. September 1939* [Ustawa o zmianie przepisów powszechnego postępowania karnego, postępowania karnego Wehrmachtu oraz kodeksu karnego z 16 września 1939 r.]. RGBl. 1939, S. 1841.
- Gesetz zur Gewährleistung des Rechtsfriedens vom 13. Oktober 1933* [Ustawa o zagwarantowaniu porządku prawnego z 13 października 1933 r.]. RGBl. 1933, S. 723.
- Kriegswirtschaftsverordnung vom 4. September 1939* [Rozporządzenie o gospodarce wojennej z 4 września 1939 r.]. RGBl. 1939, S. 1609.
- Strafprozessordnung vom 1. Februar 1877* [Kodeks postępowania karnego z 1 lutego 1877 r.]. RGBl. 1877, S. 253.
- Verordnung der Reichsregierung über die Bildung von Sondergerichten vom 21. März 1933* [Rozporządzenie rządu Rzeszy o utworzeniu sądów specjalnych z 21 marca 1933 r.]. RGBl. 1933, S. 136.
- Verordnung der Reichsregierung über die Zuständigkeit der Sondergerichte vom 20. Dezember 1934* [Rozporządzenie rządu Rzeszy o właściwości sądów specjalnych z 20 grudnia 1934 r.]. RGBl. 1935, S. 4.
- Verordnung der Reichsregierung über die Zuständigkeit der Sondergerichte vom 6. Mai 1933* [Rozporządzenie rządu Rzeszy o właściwości sądów specjalnych z 6 maja 1933 r.]. RGBl. 1933, S. 259.
- Verordnung der Reichsregierung über die Zuständigkeit der Sondergerichte vom 24. September 1934* [Rozporządzenie rządu Rzeszy o właściwości sądów specjalnych z 24 września 1934 r.]. RGBl. 1934, S. 1179.
- Verordnung der Reichsregierung über die Zuständigkeit der Sondergerichte vom 5. Februar 1936* [Rozporządzenie rządu Rzeszy o właściwości sądów specjalnych z 5 lutego 1936 r.]. RGBl. 1936, S. 97.
- Verordnung der Reichsregierung über die Zuständigkeit der Strafgerichte, die Sondergerichte und sonstige strafverfahrensrechtliche Vorschriften vom 21. Februar 1940* [Rozporządzenie rządu Rzeszy o właściwości sądów karnych, sądów specjalnych i o innych przepisach karnoprocesowych z 21 lutego 1940 r.]. RGBl. 1940, S. 405.
- Verordnung der Reichsregierung über Maßnahmen auf dem Gebiet der Gerichtsverfassung und der Rechtspflege vom 1. September 1939*. RGBl. 1939, S. 1658.

- Verordnung des Führers zum Schutz der Sammlung von Wintersachen für die Front vom 23. Dezember 1941* [Rozporządzenie o ochronie zbiorów rzeczy zimowych dla frontu z 23 grudnia 1941 r.]. RGBl. 1941, S. 797.
- Verordnung des Reichspräsidenten gegen Verrat am Deutschen Volke und hochverräterische Umtriebe vom 28. Februar 1933* [Rozporządzenie prezydenta Rzeszy przeciwko zdradzie narodu niemieckiego i zdradzieckim knowaniom z 28 lutego 1933 r.]. RGBl. 1933, S. 85.
- Verordnung des Reichspräsidenten über die Gewährung von Straffreiheit vom 21. März 1933* [Rozporządzenie prezydenta Rzeszy o udzieleniu zwolnienia od kary z 21 marca 1933 r.]. RGBl. 1933, S. 134.
- Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutz von Volk und Staat vom 28. Februar 1933* [Rozporządzenie prezydenta Rzeszy o ochronie narodu i państwa z 28. lutego 1933 r.]. RGBl. 1933, S. 83.
- Verordnung des Reichspräsidenten zur Abwehr heimtückischer Angriffe gegen die Regierung der nationalen Erhebung vom 21. März 1933* [Rozporządzenie prezydenta Rzeszy o zwalczaniu podziemnej działalności przeciw rządowi narodowego odrodzenia z 21 marca 1933 r.]. RGBl. 1933, S. 135.
- Verordnung gegen Gewaltverbrecher vom 5. Dezember 1939* [Rozporządzenie przeciwko przestępcom gwałtownym z 5 grudnia 1939 r.]. RGBl. 1939, S. 2378.
- Verordnung gegen Volksschädlinge vom 5. September 1939* [Rozporządzenie przeciwko szkodnikom narodowym z 5 września 1939 r.]. RGBl. 1939, S. 1679.
- Verordnung über außerordentliche Rundfunkmaßnahmen vom 1. September 1939* [Rozporządzenie o nadzwyczajnych środkach radiowych z 1 września 1939 r.]. RGBl. 1939, S. 1683.
- Verordnung über das Sonderstrafrecht im Kriege und bei besonderem Einsatz (Kriegssonderstrafrechtsverordnung) vom 17. August 1938* [Rozporządzenie o specjalnym prawie karnym w czasie wojny i przy akcjach specjalnych (Rozporządzenie o wojennym specjalnym prawie karnym) z 17 sierpnia 1938 r.]. RGBl. 1939, S. 1455.
- Verordnung über die Erweiterung der Zuständigkeit der Sondergerichte vom 20. November 1938* [Rozporządzenie o rozszerzeniu właściwości sądów specjalnych z 20 listopada 1938 r.]. RGBl. 1938, S. 1632.
- Verordnung über die Strafrechtspflege gegen Polen und Juden in den eingegliederten Ostgebieten vom 4. Dezember 1941* [Rozporządzenie o prawie karnym dla Polaków i Żydów na wschodnich obszarach wcielonych z 4 grudnia 1941 r.]. RGBl. 1941, S. 759.
- Verordnung über die Zuständigkeit der Strafgerichte, die Sondergerichte und sonstige strafverfahrensrechtliche Vorschriften vom 21. Februar 1940* [Rozporządzenie o właściwości sądów karnych, sądów specjalnych i o innych przepisach karnoprosesowych z 21 lutego 1940 r.]. RGBl. 1940, S. 405.
- Verordnung über Maßnahmen auf dem Gebiete der Gerichtsverfassung und der Rechtspflege vom 1. September 1939* [Rozporządzenie o środkach w dziedzinie ustroju sądów i wymiaru sprawiedliwości z 1 września 1939 r.]. RGBl. 1939, S. 1658.

- Verordnung über Strafen und Strafverfahren bei Zuwiderhandlungen gegen Preisvorschriften vom 3. Juni 1939* [Rozporządzenie o karze i postępowaniu karnym przy działaniach wbrew przepisom o cenach z 3 czerwca 1939 r.]. RGBl. 1939, S. 999.
- Verordnung zum Schutz der Metallsammlung des deutschen Volkes vom 29. März 1940* [Rozporządzenie o ochronie zbiorów metali z 29 marca 1940 r.]. RGBl. 1940, S. 565.
- Verordnung zum Schutz der Sammlung von Kleidung und Ausrüstungsgegenständen für die Wehrmacht und den Deutschen Volkssturm vom 10. Januar 1945* [Rozporządzenie o ochronie zbiorów ubrań i przedmiotów wyposażenia dla Wehrmachtu i niemieckiego Volkssturmu z 10 stycznia 1945 r.]. RGBl. 1945, S. 5.
- Verordnung zum Schutz gegen jugendliche Schwerverbrecher vom 4. Oktober 1939* [Rozporządzenie o ochronie przed młodocianymi zbrodniarzami z 4 października 1939 r.]. RGBl. 1939, S. 759.
- Verordnung zur Durchführung der Verordnung über die Zuständigkeit der Strafgerichte, die Sondergerichte und sonstige strafverfahrensrechtliche Vorschriften vom 13. März 1940* [Rozporządzenie o wykonaniu rozporządzenia o właściwości sądów karnych, sądów specjalnych i o innych przepisach karnoprosesowych z 13 marca 1940 r.]. RGBl. 1940, S. 489.
- Verordnung zur Sicherung des totalen Kriegseinsatzes vom 25. August 1944* [Rozporządzenie o zabezpieczeniu totalnej akcji wojennej z 25 sierpnia 1944 r.]. RGBl. 1944, S. 184.
- Verordnung zur weiteren Vereinfachung der Strafrechtspflege vom 13. August 1942* [Rozporządzenie o dalszym uproszczeniu karnego wymiaru sprawiedliwości z 13 sierpnia 1942 r.]. RGBl. 1942, S. 508.

Monografie

- Balk T., *Streik vor dem Sondergericht*, Berlin 1932.
- Bentz C., *Die Rechtsprechungspraxis des Sondergerichts München von 1939-1945*, München 2003.
- Bichat T., *Die Staatsanwaltschaft als recht- und kriminalpolitische Steuerungsinstanz im NS-Regime. Dargestellt am Beispiel des Kölner Sondergerichts von 1933-1945*, Bonn 2014.
- Bozyakali C., *Das Sondergericht am Hanseatischen Oberlandesgericht. Eine Untersuchung der NS-Sondergerichte unter besonderer Berücksichtigung der Anwendung der Verordnung gegen Volksschädlinge*, Frankfurt am Main 2005.
- Broszat M., *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik*, Frankfurt am Main 1972.
- Dörner B., *»Heimtücke«: das Gesetz als Waffe. Kontrolle, Abschreckung und Verfolgung in Deutschland 1933 - 1945*, Paderborn-München-Wien-Zürich 1998.
- Fleuchaus B., *Die Sondergerichte im Strafprozess*, Philippsburg a.Rh. 1936.
- Fürst M., *Reformen im politischen Strafrecht in der Zeit des Dritten Reiches unter besonderer Berücksichtigung der Sondergerichte für politische Strafsachen und deren Arbeit*, Augsburg 1990.

- Gallrein B., *Das schleunige Verfahren im Strafprozess. Schnellgerichtsverfahren und Sondergerichte*, Breslau 1934.
- Gleispach W. von, *Deutsches Strafverfahrensrecht. Ein Grundriss*, Berlin 1943.
- Glunz J., *Die Stellung der Sondergerichte in der Strafrechtspflege*, Essen 1940.
- Gruchmann L., *Justiz im Dritten Reich 1933-1940. Anpassung und Unterwerfung in der Ära Gürtner*, München 2001.
- Hacke G., *Die Zeugen Jehovas im Dritten Reich und in der DDR*, Göttingen 2011.
- Herbst L., *Das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945. Die Entfesselung der Gewalt: Rassismus und Krieg*, Frankfurt am Main 1996.
- Hinüber O. von, Tegtmeier W., *Strafverfahrensrecht und Strafvollstreckungsrecht unter Berücksichtigung des Führererlasses vom 21.3.1942 und der Verordnungen vom 13.8.1942*, Leipzig 1943.
- Idel W., *Die Sondergerichte für politische Strafsachen*, Schramberg 1935.
- Johe W., *Die gleichgeschaltete Justiz. Organisation der Rechtswesens und Politisierung der Rechtsprechung 1933-1945 dargestellt am Beispiel des Oberlandesgerichtsbezirks Hamburg*, Frankfurt am Main 1967.
- Klütz A., *Volksschädlinge am Pranger*, Berlin 1940.
- Konieczny A., *Pod rządami wojennego prawa karnego Trzeciej Rzeszy. Górny Śląsk 1939–1945*, Warszawa–Wrocław 1972.
- Krohn M., *Die deutsche Justiz im Urteil der Nationalsozialisten 1920–1933*, Frankfurt am Main 1991.
- Kulesza W., *Crimen laesae iustitiae. Odpowiedzialność karna sędziów i prokuratorów za zbrodnie sądowe według prawa norymberskiego, niemieckiego, austriackiego i polskiego*, Łódź 2013.
- Lahrtz J., *Nationalsozialistische Sondergerichtsbarkeit in Sachsen. Das Beispiel der Verfolgung der Zeugen Jehovas in den Jahren von 1933 bis 1940*, Frankfurt am Main 2003.
- Luge J., *Die Rechtsstaatlichkeit der Strafrechtspflege im Oldenburger Land 1932–1945*, Hannover 1993.
- Majer D., „Fremdvölkische“ im Dritten Reich. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Rechtssetzung und Rechtspraxis in Verwaltung und Justiz unter besonderer Berücksichtigung der eingegliederten Ostgebiete und des Generalgouvernements, Boppard am Rhein 1981.
- Majer D., „Narodowo obcy“ w Trzeciej Rzeszy. Przyczynek do narodowo-socialistycznego ustawodawstwa i praktyki prawniczej w administracji i wymiarze sprawiedliwości ze szczególnym uwzględnieniem ziem wcielonych do Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa, Warszawa 1989.
- Meldungen aus dem Reich 1938-1945. Die geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS*, red. H. Boberach, t. 3, Herrsching 1984.
- Neumann F., *Behemot. Narodowy socjalizm – ustrój i funkcjonowanie 1933–1944*, Warszawa 2016.
- Oehler C., *Die Rechtsprechung des Sondergerichts Mannheim 1933-1945*, Berlin 1997.

- Rietzsch O., *Deutsches Strafrecht. Erläuterungen zu den seit dem 1.9.1939 ergangenen strafrechtlichen und strafverfahrensrechtlichen Vorschriften*, t. 1, Berlin 1943.
- Rüping H., *Staatsanwaltschaft und Provinzialjustizverwaltung im Dritten Reich. Aus den Akten der Staatsanwaltschaft bei dem Oberlandesgericht Celle als höherer Reichsjustizbehörde*, Baden-Baden 1990.
- Ryszka F., *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Wrocław 1985.
- Ryszka F., *Polityka hitlerowska na Śląsku w latach 1933–1945*, Wrocław 1964.
- Schmidt H., „*Beabsichtige ich die Todesstrafe zu beantragen*”. *Die nationalsozialistische Sondergerichtsbarkeit im Oberlandesgerichtsbezirk Düsseldorf 1933–1945*, Essen 1998.
- Schorn H., *Der Richter im Dritten Reich. Geschichte und Dokumente*, Frankfurt am Main 1959.
- Schwarz A., *Rechtsprechung durch Sondergerichte. Zur Theorie und Praxis im Nationalsozialismus am Beispiel des Sondergerichts Berlin*, Aachen 1992.
- Vollmer A., *Doppelleben. Heinrich und Gottliebe von Lehndorff im Widerstand gegen Hitler und von Ribbentrop*, Frankfurt am Main 2010.
- Weckbecker G., *Die Rechtsprechung der nationalsozialistischen Sondergerichte Frankfurt/Main und Bromberg*, Baden-Baden 1998.
- Werle G., *Justiz-Strafrecht und polizeiliche Verbrechensbekämpfung im Dritten Reich*, Berlin-New York 1989.
- Wrzyszczyk A., *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie*, Lublin 2008.

Artykuły

- Achrainer M., „*Standgerichte der Heimatfront*”. *Die Sondergerichte in Tirol und Vorarlberg*, [w:] *Tirol und Vorarlberg in der NS-Zeit*, red. R. Steininger, S. Pittschi, Innsbruck 2002.
- Anders-Baudisch F., *Aus der „Rechts”- Praxis nationalsozialistischer Sondergerichte im „Reichsgau Sudetenland” 1940–1945*, „Bohemia” 1999, nr 40.
- Crohne W., *Bedeutung und Aufgaben der Sondergerichte*, „Deutsche Justiz” 1933.
- Dietmeier F., *Außerordentlicher Einspruch und Nichtigkeitsbeschwerde*, [w:] *Politische NS-Justiz in Hessen. Die Verfahren des Volksgerichtshofs, der politischen Senate der Oberlandesgerichte Darmstadt und Kassel 1933–1945 sowie Sondergerichtsprozesse in Darmstadt und Frankfurt/M. (1933–1945)*, red. W. Form, T. Schiller, Marburg 2005.
- Glaser S., *Reforma prawa karnego w Niemczech*, „Gazeta Sądowa Warszawska”, nr 30/31 z 30 lipca 1934 r.
- Lingen K. von, *Sondergericht Bozen: „Standgerichte der Besatzungsjustiz” gegen Südtiroler, 1943–1945*, [w:] *Sonderjustiz im besetzten Italien (1943–1945)*, red. T. Omezzoli, K. von Lingen, Innsbruck–Wien–Bozen 2016.

- Müller E., *Die Rechtsprechung des Sondergerichts nach der Saarrückgliederung von 1935*, [w:] *150 Jahre Landgericht Saarbrücken. Festschrift. Herausgegeben vom Präsidenten des Landgerichts in Zusammenarbeit mit dem Fachbereich Rechtswissenschaften der Universität des Saarlandes*, red. R. Holschuh, Köln–Berlin–Bonn–München 1985.
- Nestler L., *Zum Aufbau und zur Tätigkeit der faschistischen Sondergerichte in den zeitweilig okkupierten Gebieten Polens*, „Jahrbuch für Geschichte” 1974.
- Wogersien M., *Allgemeines „unpolitisches” Strafrecht als Kriegsstrafrecht vor den Sondergerichten*, [w:] *„...eifrigster Diener und Schützer des Rechts, des nationalsozialistischen Rechts...”. Nationalsozialistische Sondergerichtsbarkeit. Ein Tagungsband*, red. H. Daubach, Düsseldorf 2007.

Słowniki, leksykony, encyklopedie

- Sachwörterbuch der Geschichte Deutschlands und der deutschen Arbeiterbewegung*, red. Bartel H. i in., t. 2, Berlin 1970.

STRESZCZENIE

Artykuł poświęcono teoretycznej analizie zagadnienia sądów specjalnych utworzonych w III Rzeszy. Zwrócono uwagę na podstawy prawne ich utworzenia. Omówiono zadania stawiane przed sądami specjalnymi przez nazistowskich prawników w okresie pokoju oraz wojny oraz związany z nimi kontekst historyczny. Znalazło się wśród nich m.in. odparcie ataków na państwo i partię i utrzymanie siły niemieckiej gospodarki narodowej, zabrakło natomiast zadania podstawowego – wymierzania sprawiedliwości. Zwrócono również uwagę na zjawisko militaryzacji życia – skutkowało ona porównywaniem sędziów do czołgistów, a sądów specjalnych do „wojsk pancernych wymiaru sprawiedliwości”. Przedstawiono zagadnienie ustroju sądów specjalnych, obsady kadrowej (w tym procedury nominacji sędziów) oraz zmian w tym zakresie wymuszonych przez stan wojny i problemy kadrowe. Zwrócono także uwagę na zmiany w liczbie sądów specjalnych w skali Rzeszy oraz terenów okupowanych. Omówiono rozrost właściwości rzeczowej sądów specjalnych, który skutkowało przeniesieniem ciężaru sądownictwa karnego właśnie na sądy specjalne, które z biegiem czasu utraciły swój podstawowy charakter sądu politycznego. W części opracowania poświęconej postępowaniu omówiono zakres modyfikacji w stosunku do powszechnego procesu karnego. Najistotniejsze zmiany polegały na wyeliminowaniu sądowego śledztwa wstępnego, skróceniu terminów procesowych oraz jednoinstancyjności postępowania. Scharakteryzowano w podstawowym zakresie nadzwyczajne środki zaskarżenia przysługujące od wyroku sądu specjalnego.

SUMMARY

Special courts of the Third Reich as “summary courts of the internal front” (1933–1945)

The article is devoted to the theoretical analysis of special courts created in the Third Reich. Attention is paid to the legal bases for their creation. The tasks put before special courts by Nazi lawyers during peace and war are discussed, as well as the historical context associated with them. Among them was, among others, repelling attacks on the state and party, and maintaining the strength of the German national economy, but the basic task - to administer justice - was missing. Attention was also paid to the phenomenon of the militarization of life, which resulted in comparing judges to tankers, and special courts to “armoured forces of the judiciary”. The issue of the structure of special courts, staffing (including the procedure for appointing judges) and changes in this area forced by the state of war and staffing issues are presented. Attention is paid to changes in the number of special courts on the scale of the Reich and the occupied areas. The expansion of the material property of special courts is discussed, which resulted in shifting the burden of criminal justice to special courts, which over time lost their basic character as political courts. The part of the study devoted to proceedings discusses the scope of modifications in relation to the common criminal process. The most important changes consisted in the elimination of the preliminary court inquiry, the shortening of procedural deadlines, and the single instance of proceedings. The extraordinary means of appeal against a special court judgment are characterized to a basic extent.

